

KÕIGI MAADE PROLETAARLASED, ÜHINEGE!

PROLETAARNE REVOLUTSIOON EESTIS

№ 14

KOMINTERNI EESTI SEKTSIOONI VÄLJAANNE
VI AASTAKÄIK

1933

Sm. K. J. VOROSCHILOV

„KÜLVAJA“

KIRJASTUS

LENINGRAD

SISUKORD

	Lhk.
<i>H. Pöogelmann</i> — Eesti töölisteliikumise alg-aegult	1
<i>A. Kikkas</i> — Misso vald Eesti klassisõjas	20
<i>Jul. Tamberg</i> — Klassivõitlus Kuusalus	46

Raamatukogu
RE-4111A
12068
SP-5062

#209

Spetsiaalne fond

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

PROLETAARNE REVOLUTSIOON EESTIS

№ 14

VI aastakäik

1933

H. Pöögelmann

Eesti töölisteliikumise alg-aegult

I. Töölisklassi tekkimine ja kujunemine Eestis

Tööstuse arengu algus Eestis ulatab tagasi 18-dasse ja isegi 17-dasse sajandisse, millisest ajajärgust leiame siin vähemaid tööstuse-ettevõtteid. 18. sajandi lõpul on tähtsamaks tööstusekeskkohaks Eestis Põltsamaa, eriti oma klaasi- ja portselanitööstuse ettevõtetega.¹⁾ Peale selle oli siin tärglusevabrik, parkimistöökoda jm. Siin asutati üks vanemaid trükikodasid mitte ainult Baltimail (kolmas Riia ja Tallinna järel), vaid Venemaal üldse (arvult kuues), nimelt 1766. a. Siin hakati esimest eestikeelset ajakirja välja andma (A. V. Hupeli „Luehhike oepetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse...“)

Tallinnas asutati esimene paberivabrik juba 17. sajandi viimasel veerandil. See töötas Ülemiste järve veejõuga, jäi aga mõne aja pärast seisma ja tema asemel pandi käima riidevanutamise töökoda; vast poolteistsada aastat hiljem asutati samas hoones Lasnamäel uuesti paberivabrik (1826.). 1820. a. oli Tallinnas arvult 8 vabrikut, neist suuremaulatuslised — üks suhkruvabrik, üks peeglivabrik, äädikavabrik ja viiditööstus, feised olid vähemad töökodad.

Narva vabrikute algus ulatab samati tagasi 18. sajandi lõppu. 19. sajandi algul töötab Narva kosel „Schvarzi“ nimeline kalevivabrik, mille varemused tänaseni alles on hoidunud, 1825. aastal asub sinna Jamburi maakonnast Lutskist Momma kalevivabrik, mis 1830. a. aktsiaseltsiks ümber organiseeritakse ja 1845. a. parun Stieglitzi kätte läheb. Tihti arvataksegi Narva kalevivabriku algust sellest aastast, kuid see ei ole õige — kalevitööstus Narvas on märksa vanem.

1829. a. asutasid Kärkla mõisa omanikud Ernst ja Konstantin parun Ungern-Stern-

bergid Hiiu Kärklas kalevivabriku, mis seal tänini on kestnud, ja aastat kolm hiljem panid kaks poola kalevivabrikanti, Vöhrmann ja Lembke, aluse Sindi kalevivabrikule, mis hiljem oma töösaaduste headuse poolest Venemaa kalevivabrikute etteotsa tõusis.

Ka Räpina paberivabriku iga ulatab 18. sajandisse, samati on mõne praegusaegse suurema veskitööstuse esivanemad kauge-
mast minevikust pärit.

Kuna teated üksikute tööstuse-ettevõtete kohta selkombel õige kaugele tagasi ulatavad, teame meie aga äärmiselt vähe, peaaegu mitte midagi tolle kauge aja ettevõtete töölistest ja nende olukorrast, veel vähem nende võitlustest. Vististi ei eksi meie aga, kui tõendame, et tööliste „koorekiht“ neis ettevõtetes, õppinud tööliste kiht, kas välismailt pärit oli, või — vähemalt osaliseltki — kohalikkude linnade käsitöötsetest. Mustatöölisi andis kohalik talurahvas. Seesugustes ettevõtetes, nagu Kärkla kalevivabrik, mille asutajateks kohalikud mõsnikud olid, tarvitati arusaadavalt suurel hulgal kohalikke talupoegi vabriku tööjõuks; parunid, kes endid alati rahva heategijateks armastasid tembeldada, on ka oma tööstuse-ettevõtete ajalukku lasknud kirjutada, et nad vabriku selleks asutanud, et „kehvale tööta rahvale töövõimalust muuretseda“! Mõisatall oma peksupingi ja soolatud vitsadega sunnivad meid aga selle „inimesearmastuse“ juures tõsiselt kahtlema, ja me näeme hiljem, et see kahtlus enam kui õigustatud on.

Igatahes ei saa meie sel ajajärgul veel eesti töölisteklassist laiemas ulatuses kõnelda, rääkimata sellest, et need tööliselised iseendid mingisuguse eriklassina ei tunnud. Eesti töölisteklassi tekkimist tuleb meil märksa hilisemast ajast otsida, ja samati nagu teistelgi kapitalistlikkudel maadel — põllumajanduse vahekorrad arengust, nimelt sel pöördepunktil, kus rahalised vahekorrad, kapitalismi mõju põllumajandusse hakkab tungima.

¹⁾ Rõika peeglivabrik, Meleski klaasivaarik ja portselan vististi Kurista savist Jõgeva lähedalt.

„Mitte ainult paratamatult naturaalse rendi raharendiks muutumise järgil, vaid isegi selle eel sünnib varata päevatöölise klass...“ (Marx, „Kapital“, III.) „Osa külaelanikkude eksproprieerimine ja külast väljakihütamine „vabastab“ tööstusekapitalile töölised...“ („Kapital“, I.)

Ka Eestis algas see küla tööjõudude „vabastamine“ maast, murrangul teoorjuselt raharendile üleminekul, või, õigemini, selle ülemineku eel, ja nimelt nõndanim. kuuendikumaade (Liivimaal) ehk kvootemaade (Eestimaal) mõisate külge ühendamise teel mõõdunud sajandi 50-datel ja 60-datel aastatel.

See oli parunite viimane suurem rõõvkäik eesti talurahva kallale — talude päriksmüümise eel, mis viimaseks, võib olla kõige suuremaks rõõvkäiguks oli. Kuuendiku- ehk kvootemaa seaduse järele oli mõisnikul õigus teatud osa talumaad kohta, mida ta sel otstarbel võis kasutada, et mõisatöölisele — pärast teoorjuse kaotamist, kui talupojad enam sunnitud polnud mõisamaad harima — ülespidamist kindlustada. Seadus ei määranud kindlaks, *kuidas* mõisnik nimelt seda maad kasutada võis, sellepärast läks mõisnik kõige kaugemale ja liitis, kus see vähegi kohane paistis olevat, selle osa talumaast otse mõisapõldude külge, milleks enne talukohad sealt ära hävitas. Kuipalju just selkombel talukohti, iseseisvaid majapidamisi ära hävitati ja kuipalju talurahvast selle tagajärjel oma otsest ülespidamiseallikast „vabastati“, selle kohta ei ole mõisnikud, arusaadavatel põhjustel, arvet pidanud, kuid mõnesuguste kaudsete andmete järele võib oletada, et näit. Liivimaal üksi üle 100.000 tiinu maad mõisapõldude külge aeti. Muidugi oli see maavõtmine veelgi suurem, aga osa kohtadelt väljaetatud talupoegadele andis mõisnik kusageilt sooservalt või raiesmikust senini ülesharimata maad äravõetud põldude asemele, ja üldises arvustikus loeb see täie hinna ette, s.o. sedavõrd varjab uus ülesharitud raiesmik või karjamaaserv talupoegadelt rõõvitud põllumaa hulka.

Kuhu jäid need tuhanded ja tuhanded perekonnad, kes sel teel maast „vabastati“? Nad löid eestkätt maal määratusuure tööjõudude tagavaraväe — nende huvides muidugi, kes palgatööd ja tööjõudu tarvitasid. Kõigepealt said mõisnikud siit omale vajaliku hulga moonakaid. Mõisnikud olid kogu aja, kus nad selle üle pead murdsid ja kavatsusi audusid, kuidas talurahvalt rahalisi sissetulekuid välja pigistada, tõsiselt ja põhjendatult kartnud, et nad tööjõust ilma jäävad, kui talurahva sundusli-

kust orjusest päästavad, s.o. raharendile üle lähevad või koguni talud ära müüvad. Sellepärast olid nad küunte ja hammastega sundorjusest kinni pidanud, sellepärast tuli teoorjuse lõpp Eestis isegi hiljem veel kui Venes pärisorjus kadus ja mõisniku vahetõrjuse talupojaga rahalisele alusele seati, olgugi et kapitalistlike vahetõrjude sissetungimine Baltimaale varemalt algas. Nüüd leidis ometi tee seda tööjõudu saada ka raharendile ülemineku korral, ja see tee oli — maast „vabastamine“, mis peale palgaorjuse muud ülespidamise võimalust enam ei jätnud.

Aga ka jõukam talurahvakiht sai sellest „vabastamisest“ tuntavat kasu.

„Selle (s. o. varata päevatöölise — H. P.) klassi tekkimise ajajärgul — kirjutab Marx („Kapital“, III), — kus ta alles paiguti nähtavale tuleb, saab jõukamatel talupoegadel, kes ise veel orjusemaksu kohustusi kannavad, loomulikult kombeks küla palgatöölisi oma arvel kurnata, just niisama nagu feodaal-ajajärgul jõukamad pärispõlvetalupojad ise oma korda orje pidasid. Neil talupoegadel kasvab sel kombel pikkamööda võimalus teatud varandusi kokku kuhjata ja ise tulevasteks kapitalistideks muutuda.“

Kuna mõisad kaugelki kõike vabanevat tööjõudu ära ei kasutanud, jäi teda küllalt veel üle sulastena ja saunikutena talumaadelegi asumiseks. Iseäranis suureks aga kasvas väljavool Eestist. Niikaua kui liikumisekitsendused sellele piiri panid, jõudis mõisnikkudeklass väljarändamise suuremat hoogu veel kuidagi paelustada, uue passi-seadusega (60-date a. a. keskel) aga langesid needki piirivaltad, ja kui 60-date aastate lõpul raske ikaldus tuli, mis viletsust ja puudust veelgi suurendas, siis algas väljavool ennenägematul ulatusel. See väljavool ähvardas paiguti maad töörahvast tõesti lagedaks teha, ja sellepärast võtsid mõisnikud, kes siin tõsiselt hädaohtu nägid, kõige karmimad abinõud väljarändamise takistuseks käsile, kuni — sõjavägede appikutsumiseni, kus tegemist oli hulgalise väljavoolu pidurdamisega.

Nii oli lugu Hijumaal, kus 1868. a. enam kui poolteistsada inimest purjekaga Peterburisse sõitis, lootes, et riigivalitsus neid sealt edasi Venemaa sisekubermangudesse saadab. Peterburis'aga ei mõelnudki keegi

¹⁾ See Marxi selge ja kindel seade on, muu seas, purustav hoop sellele J. Palvadre rahvusdemokraatlikule väitele, nagu oleks eesti rahvuslik kodanlus juba Rootsi ajast pärit. Kodanlus on kapitalistliku ajajärgu kategooria, kapitalistlik ühiskonnakiht; Marx näitab, millal see talurahva ridades välja arenema hakkab ja kuidas see sünnib. Kuid mis hoolib „ajaloolane“ „marksist“ ühest — Marxist!

sellele, ja väljarändajad jäid sõna otseses mõttes nälga. Korjanduste teel muretseti neile siin pisut toitu ja — saadeti nad Hiiumaale tagasi, kus neid sõjariistus jõuga küladesse tagasi kihutati¹⁾. Saaremaal tuli isegi veriseid kokkupõrkeid väljarändamiseks kokkukogunud talurahvahulkade ja nende laialikihutamiseks kohalesaadetud kasakatesalga vahel, kusjuures talupojad endid kividega kaitsesid.

Kõige tõsisem näib siiski kokkupõrge olnud olevat Läänemaal, Haapsalu all. Seal olid väljarändamiseks organiseerunud talupojad omale ühelt läti ärimehelt laeva tellinud, kes väljarändajad pidi ära viima. Teatud ajaks kogusid rahvahulgad randa. Siia saadeti aga rood soldateid neid laiali ajama. Nähtavasti tuli soldatite ja väljarändajate vahel kokkupõrge, või oli taluraha väljaastumine sedavõrd ähvardav, et esimesele roodule Tallinnast veel 2 roodu lisaks kohale kutsuti, ja alles nüüd läks korda kohalekogunud talurahvast laiali kihutada ja laevaomanikku vangistada.

Toodud näited on ainult üksikud suure hulga samalaadiliste hulgaliste väljarändamiskatsete seast, mis küll ammugi mitte kõik sõjaliste jõududega kokkupõrkamiseni ei viinud, kuid oma kogus siiski näitavad, mäherdune tung ja määratu ulatus väljarändamise voolul sel ajajärgul talurahvahulgas oli. Mõnesugused andmed kõnelevad, et enam kui 5000 väljarändajat teelt tagasi on tulnud või toodud — missuguseid viletsusi need inimesed sellejuures läbi kannatasid, sellest muidugi aruanded ei kõnele —, kuid kahtlemata pääses suur arv maalt põgenejaid ometi kaugemale, ja õige suur osa eesti asunikud Venemaa sise- ja kaugemates kubermangudes on niimelt sel ajajärgul välja rännanud.

Linnade ja tööstuse arenemise eeltingimuseks oli see taluraha maast „vabastamise“ hoog siiski veel varajane — tööstuse arenemine Eestis oli sel silmapilgul veel võrdlemisi üsna nõrk, linnad suutsid maalt pagejaid veel õige väikesel arvul vastu võtta. See proletariseerimise „hoogtöö“ jäi seega peamiselt maa piiridesse, maaproletariaat on õige suurel osal pärit

¹⁾ Hiidlaste seletuse järele olnud nende väljarändamise peapõhjuseks just see asjaolu, et mõisnikud neilt maa ära võtnud ja neid rabasse ajanud — hakaku talupojad seda üles harima. Eriti nimetati selle metsiku röövtöö „kangelasena“ Vaimla mõisa omanikku. Talupojad ei tahtnud rappa asuda, kuid nad tõsteti vägivallaga senistest kohtadest välja, hooned lõhuti maha ja küla põllud võeti mõisa külge. Peavarjuta jäänud talupojad otsustasid siis Krimmist maasaamiseks keisrile palvekirja saata ja — asusid teele... (Vt. „Esmasp.“, nr. 21—26. V 1930.)

neilt aastakümneilt, ja siin kujunes ka see aluspõhi, millest paar-kolm aastakümnet hiljem mobiliseerus hulgaline linnaproletariaat Eestis, nimelt hulgaline sulaste, popside, saunikute, vabadikkude kiht, kes talumaadele asus.

Siiski, osa nõrgus ka sel ajajärgul tööstusesse. Eriti tuleb siin nimetada ühte suurtööstuse ettevõtet, mis sadandete viisi tööjõudu maalt vastu võttis — Narva Kreenholmi vabrikut. See omal ajal suurem puuvillatööstuse ettevõtte Venemaal oli asutatud 1857. a. Ta töötas Narva kose jõuga ja oli õige laiaulatuslise seadega: oma neljas osakonnas pidi ta kuni 20.000 töölise tööle panna võima. Esialgu oli töölise saamisega asi raske ja keeruline, nii et vabrik töölise juuremeelitamiseks isegi võrdlemisi häid tööpalku pakkus. See tõi algul kohale hulga töölisi Venemaa teistest kiutööstuse vabrikutest. Hiljem aga, kui Eestis talupoegade maa äravõtmise algas, andis juba kohalik ümbruskond hulgaliselt tööjõudu, ja kuigi venelastest töölise ülekaal veel kauemaks püsima jäi, oli juba 60-date aastate lõpul ja 70-date algul Kreenholmi 4—5 tuhande töölise hulgas õige suur arv eestlasi, neist suurem osa maast „vabastatud“ talupoegi. Kuid see oli siiski väike osa sellest suurest talurahvahulgast, kes maade äravõtmise tagajärjel ja osalt ka selle tagajärjel, et talumaad 60-date aastate lõpul raharendile üle läksid ja seega teoorjusest vabanesid, sedamööda ka vajadusest teoorje pidada, — maal ülearuseks tööjõuks oli jäänud.

See murdeajajärk eesti põllumajanduses — talumaadel asuvate talupoegade üleminek teorendilt raharendile ja sellega kaasaskäiv talude päriksmüümise — tõi aga veel teisiti suuri tagajärgi taluraha vahekorradades; eeskätt andis ta õige tugeva tõuke taluraha kihinemisele sellega, et ta ka talumajanduses vahekorrad rahalisele alusele viis. Raharendile üleläänud talupoeg, veel enam aga see, kes ennast talu ostulepinguga sidunud, pidi nüüd iga võimalust kasutama, et oma rahalist sissetulekut suurendada, pidi rahaks tegema, mis majapidamises iganes rahaks teha sai. Igatahes ei sobinud nüüd talukohale kuidagi enam sulasekohad, popsikohad, saunad, vabadikuonnid, mis kõik talumaast teatud osa enda alla võtsid, oma olemasolemiseks teatud osa talumaast vajasid, nii põllu-, karja-, kui heinamaast. Peremees nägi, et ta seda maad kasulikult oma sissetulekute suurendamiseks võib kasutada. Iseäranis sel juhtumil, kui põllusaaduste hinnad kerkisid. Seesugune lugu aga sün-

dis Lõuna-Eestis 60-datel ja 70-datel aastatel linadega, Põhja-Eestis 80-datest aastest algades kartulitega ja karjasaadustega.

Kodusõda Põhja-Ameerika Ühendriikides (1861—1865), mis lõuna-osariikide puuvilla-istandused hävitas, tõi suure nõudmise teistele kiutööstuse toorainetele, eeskätt linale. Seda oli Lõuna-Eesti maakondades, eriti Võru-, Viljandi- ja Pärnumaal juba varemgi kasvatatud, nüüd kujunes lina, mille hinnad enam kui kahekordseks tõusid (lina kaalust —10 puuda — saadi sada ja isegi rohkem rubla), siin talupoegade tähtsamaks sissetulekuallikaks, mis talupoegi tiivustas talusid päriseks ostma, mõisnikkudele aga kõige soodsama ettekäände andis maahindade tõstmiseks. Veerandsaja aasta vältel, 70-datest aastatest kuni sajandi lõpuni, tõusis Liivimaal talude hind vähemalt kahekordseks: kuna 60-datel aastatel kõige paremate ja suuremate talude ostuhind 45—50 rubla tiinust oli olnud, tõusis see sajandi lõpuks vähemal ja halvemal maadel 90-rublale tiinust.

Talupidajale avanes siin suurema sissetuleku saamise võimalus seega, et ta iga maalapikese talu pinnast, miskuidagi harida andis, üles haris ja lina alla pani. Arusaadavalt ja loomulikult pidi nüüd sulane, saunik, pops oma majakesega talu piiridest lahkuma, et peremehele maad vabaks teha. Sauna- ja sulasekohad lammutati, kõrvalised inimesed, keda talutöös otsekohe hädaliselt ei vajatud, kõrvaldati; palgalist tööjõudu hakati kasutama ainult siis kui teda otsekohe vaja läks, palgati enam suilisi kui aastasulaseid, võeti abitööjõude kuudeviisi (viljakoristamiseks, heinaajaks jne), ja palka maksti kõigile rahas.

Iseäranis ägedaks läks see maa proletariseerimise protsess Lõuna-Eestis 80-datel ja 90-datel aastatel, kui linahinnad juba langema hakkasid ja talupojad, kes oma talud vaheajal kõrgete hindadega ostnud — lootes, et kõrged hinnad edasi püsivad —, nüüd raskustesse sattusid ja nende kohad järjesti oksjonihäämri alla hakkasid minema (Liivimaal läks 90-datel aastatel keskmiselt paartuhat talu aastas oksjonile). Püüti linakülvi laiutamise ja seda tagasi võita, mis hindade langemisega kaotati, kuid kurnati sellega ainult asjata üleliiga põldu, ilma et surutisest oleks välja saadud.

Põhja-Eestis mängis kartul umbes 80-datest aastatest alates sama osa, mis Lõuna-Eestis lina, ja seda nimelt Peterburi tarvitajaturu avanemisega Eesti põllu- ja eriti karjasaadustele ning — piiritusele Peterburi-Tallinna raudtee ehitamise ja seega lähedase ning kerge veoühenduse kaudu. Mõis-

nikud hakkasid suurel viisil piiritust ajama, vajasid kartulaid, mille hind seega tõusis; praagaga toideti karja, mida jällegi Peterburi turule veeti, samati nagu sinna hakkas voolama peale liha ka muid karjasaadusi. See areng tõi siin ligikaudu samasuguse talupidajate laiendamise protsessi kaasa, nagu linahindade liikumine kümme aastat varem Liivimaal.

Kogu selle arenemiskäigu tagajärg oli maal määratu hulga proletariaadi tekkinine, kes ainult oma tööjõu müümisest endale ülespidamist sai. Nii oli Liivimaal (maal, külad, eesti ja läti osas kokku) 1897. a. rahvalugemise andmetel 908.744 talupoega, kellest ainult 40.594 peret maad pidasid. Kui iga maapidaja pere peale 5 hinge lugeda, siis saame Liivimaal üldse 222.970 hinge, kes oma maapidamisest endale ülespidamist said; ülejäänud 685.504 hinge, s.o. enam kui kolmveerandit kogu maaelanikkude arvust, pidi endale palgatööga või mõnel muul teel ülespidamist muretsema. Põhja-Eestis (Eestimaa kubermangus) oli samal ajal 340.000 talupoega, kellest 31 tuh. perekonda oma maapidamisest ülespidamist said; seega jäi siingi ligi paarsadatuhat hinge maatarahvast, peamisi palgatöölisi, kes oma tööjõudu pidid müüma.

Kuid needki arvud ei anna veel täit pilti proletariseerimise ulatusest neil aastakümneil, sest sajandi viimaseil aastakümneil rändas suurel arvul töölisi maalt linnadesse, isegi oma kubermangu piiridest välja (Peterburisse ja mujale). Kui näiteks 1881. a. ja 1897. a. rahvalugemise andmeid võrdleme, siis saame järgmise pildi (Liivimaa kohta):

	e l a n i k k e		rohkem (+)
	1897. a.	1881. a.	vähem (-)
maal . . .	925.597	918.584	— 7.013
linnades .	237.896	380.781	+142.885

Kui loomuliku juurekasvu maal sel vahemaal (16 aastat) 139.072 hinge peale arvame, siis saame tõeliku väljavoolu maalt — 146.085 hinge, mida oma kubermangu linnad kaugeltki ei suutnud ära mahutada. Sest, esiteks, andsid sel ajal linnadki veel rahvaarvu loomulikku juurekasvu (nüüd küll ümberpöörduvalt), ja teiseks tõmbasid seesugused suured tööstuse ja kaubanduse keskkohad, nagu Riia, suurel arvul inimesi ka teistest kubermangudest kohale. Kui seda kõike arvesse võtta, siis tõuseb Liivimaalt tähendatud aja, 16. a. vältel väljarännanud inimeste arv vähemalt 50—60 tuhandeni.

Eestimaa kubermangus oli arengu üldine hoosihth samane, ainult hoogsus oli pisut nõrgem. Siin on maaelanikkude üldarv selle kahe

rahvalugemise vahel 26.386 inimese võrd vähenenud, linnade inimeste arv, sellevastu, 13.637 in. võrd kasvanud. Kuna siin 1897. a. rahvalugemise andmetel linnades 16.750 väljaspoolt sisserännanud inimest oli ja suur osa neist just kõnesoleval ajajärgul siia oli rännanud, siis pidi ka Eesti kubermangust sel vaheajal vähemalt oma 25 tuhat inimest välja rännanud olema. Oligi ju siin Peterburg oma tööjõu nõudmisega otse külje all.

Kõigest sellest, mis eespool öeldud, võime järeldada, et Eesti proletariaadi hulgaline tekkimine peamiselt möödunud sajandi viimasesse veerandisse kuulub. Siin kujunesid maal välja kümnetuhandilised üleliigsed töolistehulgad, kes pidid omale tööjõu müümisega ülespidamist otsima, ja siin algab, teiselpool, suurem tööstuse tõus linnades, mis maal ülearuseks jäänud tööjõudu suuremal hulgal hakkas vastu võtma.

Lõuna-Eestis algab linnaelanikkude arvu kasvamine majandusliku tõusuga 60-datel ja 70-datel aastatel. Nii näit. kasvab Võru ja Viljandi elanikkude arv 1860—1881. a., s. o. kahekümne aasta vältel, umbes kahekordseks; Tartus — 13.869-lt 29.974-le, seega enam kui kahevõrdseks. Suur osa sellest tõusust tuleb Tartu tööstuse kasvu arvele, mis sel ajajärgul õige silmapaistev oli, kuid — oma madalamale arenemisjärgule, käsitööstusele, peatuma jäi ja Tartule ta hillisematelgi aastakümnetel ta puht väikekodanliku iseloomu on alles hoidnud.

Otsekohe kaubanduslik on Pärnu, kui sadamalinna, areng sel ajajärgul. Pärnu väliskaubandus, mis miljoni ja kahe vahel aastas kõigub, tõuseb 1878. a. oma kõrgusetipule — 9,5 miljoni rublale; 1879. a. on see 7,56 mln. ja 1880 — 8,75 mln. Selle kaubandusliku tõusuga käiskäes käib linna rahvaarvu tõus — 6799 pealt 1860. a. 12.966-le 1881. a. Linahindade langusega langeb ka Pärnu kaubanduslik tegevus, langeb ta elanikkude arv (80-date a. a. keskel 10 tuhandele), et hiljem, sajandi lõpul, kui Pärnu omale raudteeühenduse ja suure tööstuse-ettevõtte („Valdhofi“ puupapivabrik) saab, uuesti tõusma hakata.

Enamik Tallinnamaa linnu jääb aga sel ajajärgul endiselt angunud olekusse, milles need väikekodanluse ja vanameelsuse pesad aastasadu olid elanud. Haapsalus tõuseb elanikkude arv 10 aasta vältel, 1871—1881., ainult 681 in. võrd, Paides samal ajal 280 võrd, Rakveres 7 aastaga 350, Paldiskis ei kasvanud see üldse mitte.

Suuremaks tööstuse ja kaubanduse kesk-kohaks hakkab aga sel ajajärgul Eestis välja arenema Tallinn. Kuni möödunud

sajandi 60-date aastateni on see vaid piisike kohaliku tähtsusega linn. 1858. a. on Tallinna elanikkude arv ainult 20.680, seega isegi vähem kui samase aastakümne algul (24 tuh.), mida sellega tuleb seletada, et sõja puhul (Krimmi sõda), 1854. ja 1855. a. inglise laevastik Tallinnat piiras, linn pommitamise hädaohus oli ja sellespärast osa elanikke linnast välja pages.

Talurahva liikumisvabaduse lahenemisega 60-datel aastatel ja eriti eespool kirjeldatud maarõvimise tagajärjel hakkab suuremal hulgal elanikke maalt linna voolama. 1871. a. on Tallinnas juba 31.269 elanikku (seal hulgas 2107 sõjaväelast). Et juurekasv suurel osal just maalt juurevoolu teel sündis, näitavad muu seas järgmised andmed elanikkude rahvusliku koosseisu kohta:

	sakslasi	arv	%	eestlasi	arv	%
1820. a.	5540	43		4486	34,8	
1870. a.	10.020	34,3		15.097	51	
	venelasi	arv	%	muud	arv	%
1820. a.	2304	18,7		572	3,5	
1870. a.	3300	11,3		745	3,4	

Meie näeme, et eestlaste arv antud vahemaal enam kui kolmekordseks on kasvanud ja linnaelanikkude hulgast juba absoluutse enamuse välja teeb; kuna aga eestlased oma suures enamikus kehvemate kihtide hulka kuulusid, suurel osal veel talurahva nimekirjas seisid ja oma elujärje poolestki talurahvast palju ei erinenud, siis oli neil linna majanduse ja asjaajamise kohta üldse väga vähe võimalust sõna kaasa rääkida.

Majanduslik elu Tallinnas oli veel üsna madalal järjel. Veel 60-date aastate keskel ulatas Tallinna väliskaubanduslik läbikäik aastas vaevalt miljoni rublani, sellest ligi kolmveerandit sissevedu. Tööstuse-ettevõteteid oli siin sajandi esimesel poolel mõni juure tulnud, nagu masinaehitustehas (1828), õlle- ja mõduvabrik (1832) ja hiljem veel mõned mehaanikatöökodad. Kuid veel 60-datel aastatel ei tõuse Tallinna arvestatud tööstuse-ettevõtete saaduste üldväärtus kõrgemale kui — veerand miljoni rubla. Eesti suuremaks tööstuse-keskkohaks oli ikkagi veel Narva (sel ajal kuulus Narva, peale Kreenholmi, Peterburi kubermangu külge) oma kolme suure vabrikuga: eespool nimetatud kalevivabrik, Kreenholm ja 1851. a. asutatud linavabrik. Nende tööliste arv ületas sel ajal tööliste arvu kõigis teistes tööstuseasutustes Eestis kokku.

Tugeva tõuke Tallinna ärielule andis Peterburi-Tallina-Paldiski raudtee avamine

1870. a. See tõstis Tallinna sadama väliskaubandusliku läbikäigu juba esimesel aastal (1870) ligi 5 mln. rublale, ja 1880. a. ulatab see koguni üle 131 mln. rubla, millest 107 mln. sissevedu, 24 mln. väljavedu. Mõnesugustel põhjustel, muu seas vilja väljaveo kriisi tagajärjel, langes Tallinna väliskaubandus järgnevatel aastatel küll õige tuntavalt madalamale — kuni 60 miljonile 1886. a., — kuid eelkäiv suur tõus oli linnale siiski tugeva hoo annud edasi arenemiseks. Juba 60-datel aastatel ehitatakse mitmed uued tööstuse-ettevõtted, nagu Franz Krulli metallitööstuse tehas (1865), Julius Trummi tikuvabrik (1863), jt. 1881. a. aruannetes loetakse Tallinnas üle 30 tööstuse-ettevõtte, seal hulgas isegi 7 masinaehitusetehast ja valamisevabrikut, siis veel üks paberivabrik, 2 puuvillaketramise ja kudumise vabrikut jne. Kuid need on kõik alles vähemad ettevõtted, väikse arvu töölisestega. Veel 90-date a. a. keskel on Tallinna suuremal tööstuse-ettevõttel (Lutheri puutööstuse vabrikul) ainult 400 töölise ümber. Ei ole ime siis, et sel ajal suur-tööstuse ettevõtete hulka vabrikud ja tehased kuulusid, millel kümmekond või paar-kümmend töölise oli. Tartu kohta käivas uurimistöös loeb W. Stieda 1878. a. suurte ettevõtete hulka kõik tööstuse-asutused, millel üle 5 töölise. Sellega on seletatav tööliste väike üldarv suure vabrikutearvu juures, nagu Tallinnas, kus 70-datel aastatel ja isegi veel 80-date aastate esimesel poolel vabrikutöölise arv ametlikkude teadete järele tuhandeni ei ulatanud. Ühes väikeste töökodadega kokku oli muidugi märksa rohkem. Tartu kohta loeb Stieda küll 2739 inimest, kes „tööstuse“ alla kuuluvad, kuid kuna siia isegi voorimehed, lõbustusekohad, aiaärid jne on kokku paisatud, siis ei ole siin tegemist muidugi mitte tööstustöölistega, veel vähem vabrikuproletariaadiga.

Üldkokkuvõttes on aga juba 80-date aastate keskel praeguse Eesti territooriumil asuvate tööstuse-ettevõtete tööliste arv üle 10.000, kuigi ligi pool sellest väikestes ettevõtetes on laiali pillatud — peale Narva suurte kiutööstusevabrikute, millest ülemaal juba jutt oli ja millele 1879. a. veel üks metallitehas — Sinovjevi masinaehitusetehas — juure asutati, ning mõne üksiku suurema ettevõtte väljaspool, nagu Sindi kalevivabrik.

Kaheksakümnendate aastate tööstuse tõus Venemaal annab hoogu tööstuse kasvule ka Eestis, eeskätt Tallinnas, kus nüüd järjesti uusi, suuri ettevõtteid hakatakse asutama, ja seda nimelt suurel osal välismaa

kapitaliga, mis Peterburi pankade kaudu siia tungis. Nii ehitatakse 1887. a. Tallinnasse Johanson'i paberivabrik ja Lutheri mõöbli- ning vineerivabrik; paar aastat hiljem ehitatakse Põhja puupapi- ja paberivabrik, ning samal 1889. aastal saab Eesti oma suurema keemiavabrikut Rich. Mayer, Tallinnas. 1894. ehitatakse Kohilas, Tallinna lähedal, veel üks paberivabrik. Viieaastase vaheaja järele tõuseb uus rida suuri tööstuse-ettevõtteid, nüüd osalt juba teistelgi aladel: Tallinna ja kogu Eesti töösteliikumises tuttavaks saanud vagunitehas „Dviigatel“ Tallinnas; elektrimasinate tehas „Volta“ sealsamas (1898—99); puupapivabrik „Valdhof“ Pärnus (1899) ja Balti puuvillavabrik („Sitsivabrik“) Tallinnas (1900). Kui siia juure arvata kolm suurt auruveskit Tallinnas, mille toodang sajandi vahetusel 2 mln. rublani tõusis, samati 2 suurt piiritusevabrikut (toodang $1\frac{1}{4}$ mln. rbl.), Ed. Pohli tikuvabrik „Phönix“ Viljandis (1893), rida suuremaid aurusaaveskeid mitmel pool; mõned suuremad puutööstuse-ettevõtted, vildivabrik jt. Tartus, siis saame 20. sajandi algul Eestis kokku juba üle 20.000 tööstustöölise, kellest üle poole Tallinna peale tuleb. Tallinna suur-tööstuse-ettevõtete toodang üksi ulatab sajandite vahetusel 12—13 mln. rublani. Veel nüüdki on kiutöölised arvuliselt esimesel kohal, kuid juba nüüd kerkib metallitööstus oma tööliste kindlama teadvusega töösteliikumises juhtivale kohale. Tallinna tehastes üksi on sajandite vahetusel üle 3000 metallitöölise, teistest vähematest kogudest rääkimata. Järgnevatel aastatel kasvab siit nimelt see jõud välja, mis eesti tööliste revolutsioonivõitlustes eesrinnas sammub.

See tööstuse areng sajandi lõpu aastakümnetel, iseäranis kaheksakümnendate aastate lõpupoolel ja 90-datel aastatel, oli, mis maalt seal üleliigseks jäänud tööjõu vastu võttis ja uutest oludes omaette klassiks vormeeris — tööstuseproletariaadiks. Siin on eesti tööstuseproletariaadi väljakujunemise aeg ja koht.

2. Tööliste olukord 19. sajandi teisel poolel Eestis

Ei ole mingit põhjust oletada, et tööliste seisukord Eestis: olukord vabrikutes, tööttingimused, palga- ja korteriolud, ümberkäimine oluliselt palju teistsugusemad oleksid olnud kui teistes Venemaa osades; Baltimaade talurahva rasket teoorjust ja rõhumist mõisnikkude poolt silmas pidades võib ennem järeldada, et sajandi keskel ja teise poole algul Eesti tööliste

elukord mitmeti raskem pidi olema kui sisekubernangudes. Muu seas kinnitab seda kaudselt see asjaolu, et Narva Kreenholmi suure streigi puhul 1872. a. töölised seaduslikkudest õigustest kõnelesid, mis Venemaa teistes kubernangudes maksvat (neist teadsid kõnelda neist vabrikutest Narva tulnud vene töölised), mida aga Kreenholmis veel ei tuntud. Jutt on siin nähtavasti Aleksander II kohtuseadustest, mis 1864. a. välja anti, kuid mis Baltimail, kus samane parun kohtunikuks oli, kes sinpamaani oma peksuõigust peaaegu piiramatult oli tarvitanud, töörahvale väga vähe kasu andsid, mingist töökaitsest muidugi ei võinud juttugi olla, sellekohaseid seadusi polnud Venemaal siis üldse veel olemaski.

Narva Kreenholmis — kas ka mujal, selle kohta puuduvad meil andmed — oli sootuks isesugune seisukord välja kujunenud: siin oli mingi kubernerit poolt kinnitatud „põhikirj“, mis töölise õigused ja koduse korra ära määras. Ja see oli väga omapärane. Selle põhikirja järele oli vabrikul oma kodune politsei, õige laialiste õigustega töölise vägistamise suhtes. Juba selle koduse politsei madalam järk — töölise endi poolt „valitav“ (see muidugi oli lihtne komētīmāng, „valiti“ ikkagi vabrikujuhatusele vastuvõetav) „vanem“ — oli põhikirja järele õigustatud töölisele kuni 50 hoobini viisakuulust mõistma, või rahatrahvi kuni 10 päevapalgani, või kaheks päevaks aresti (millest vabrikandil mingit tulu ei olnud, sellepärast see karistuseala nii kitsas). Kõrgema järgu politseiametnik, kelle juba vabrikujuhatuse ise ametisse pani, oli muidugi vastavalt veel suuremate õigustega. Ja kus oma „õigus“ põhikirja järele enam ei ulatanud või oma vägivaldaga varjata taheti, seal ei keelanud ükski peksuparunist kohtunik oma kätt suuremate karistuste ja jõhkramate vägistamiste määramiseks. Tundis ta ju oma pühama ühiskondliku kohuse olevat orja sõnakuulmises hoida, teda sõnalausumata orjama sundida.

Ja seda orjasundi pidi tööline vabrikus igal sammul tundma. Iga pisemagi vea või eksituse kannul käis karistus, iga pisemagi rahulolematuse avaldus tõi kaasa nuhtluse. Juba töökojas võis meister, juhataja, ülevaataja töölise „kodusel“ viisil rihmaga või sõlmelise nõõriga „õpetada“, kui midagi korrast ära oli, midagi „ülemusele“ ei meeldinud, justament nagu valitseja, opman, kubjas, kilter seda mõisa teoorjadega rehetas, tallis, põõllul olid

harjunud tegema. Mõisa vahekord oli vabrikusse üle toodud, ainult selle vahega, et siin vitste asemele vahest rihm ja nõõr astusid¹⁾. Oli aga keegi nii ettevaatamatu, et direktorile kaebama julges minna, sel olid viitsad ette juba kindlad, iseäranis ohtrasti ja heldelt siis, kui kaebajal vabriku olukorra kohta midagi ebameeldivat ütelda juhtus olema. Oli aga töölise eksimine seotud kuidagi ainelise kahjuga, kui see ka kõige pisem võis olla, siis tuli tingimata rahatrahv, mida aga ka muudel juhtumitel ohtrasti välja jagati, nagu näiteks töölt puudumise puhul.

Trahvide (rahatrahvide) süsteem oli väga laialine; igal vabrikul oli oma korrapärane seadustik selle kohta välja kujunenud millal ja missugusel määral rahatrahvi võis peale panna, kuid tegelikult püüdsid agarad peksukubjad, kintsukapajad ja ilalakkujad ülevaatajad, meistrid, vanemad seega ülemuse rahulolemist ära teenida, et neid trahvimäärustikke alati „üle 100 protsendi“ täitsid, s. o. trahvi mitte ainult üle normi ei määranud, vaid isegi seal seda tarvitasid, kus määrustik ei nõudnudki. Teadsid ju need orjahinged ilma sellekohaste juhtnõõridetagi, et rahatrahvide süsteem õieti üheks abinõuks oli, millega tegelikult palkasid vähendati ja et iga trahvirubla vabrikuomaniku sisetulekut ja puhastkasu kergitas.

Tööaeg piirdus õieti töölise äärmuseni pingutatud suutega ja vältas „harilikult“ 14—16 tundi päevas, kuid vabrikute aruanded ise tunnistasid, et kibedate tööde puhul, hooaegadel, mõningate kiirete tellimiste täitmisel jne ka üle selle hariliku aja töötati. Vahete vahel kõneldakse isegi õõttõõdest, mille all muidugi mitte teist töölisevahetust ei saa mõista, vaid ainult seda, et samad töölised, kes „päeval“ juba oma 15—16 tundi olid ära orjanud, peale selle veel õõselgi pidid mõned tunnid töötama; õõsisest „vahetusest“ ei saanud juba sellepärast juttu olla, et selleks õõst-päevast lihtsalt tunde ei jatkunud.

Ja *tasu* selle peaaegu piiramatule tööpäeva eest? Ka selle kohta ei ole meil palju — rääkimata täielikkudest — andmeid järele jäänud. Igatahes näib aga neistki andmeist, et ka sel alal linn ja vabrik maast ning mõisast kaugele ei läinud, kaugele minna ei tohtinud, sest siis oleks maalt tööjõu äravalgumist karta olnud; teisest küljest oli, tänu mõisnikkude

¹⁾ Narva Kreenholmis, näit. oli isegi oma peksupink koridoris, ühes rihmade ja viitsadega.

röövpoliitikale maal, tagavaraväge küllalt peale tungimas. Nimetasime eespool Kreenholmi esimesi kestvuseaastaid, mil võrdlemisi paremat palka maksti, et õp- pinud töölisi kaugemalt juure meelitada; kui aga uued kohalikud töölised juba tööga toime said, ja tagant uusi küllalt juure voolamas oli, siis tõmmati kõik pa- remused maha. Ja üldiselt peab ka siin arvamisele tulema, et Baltimaade vabriku- tööiisa enim madalama palgaga pidid leppima kui teistes riigiosades.

Venemaa vabrikuinspektorite andmete järele kõigub tööliste tööpalk veel 80- date ja 90-date aastatel 43,6 rbl. ja 10,1 rbl. vahele kuus, olles kõige kõrgem teraseva- lajatel (erilist oskust ja vilumust nõudev, eriliselt jõudupingutatav ja elukardetav töö- ala) ja kõige madalam tuletikutööstuses, olgugi et viimane äärmiselt terviströöviv oli (seletatav sellega, et sel alal palju naistöölisi ja alaealisi, isegi lapsi töötas). Need on „keskmised“ andmed, nagu neid kokku seati — vabrikantide etteütlemise järele. Nende „üldiste“ ja „keskmiste“ kõrval aga kuuleme üksikutest osalistest ja eraldi võetud andmetest juba sootuks teistsuguseid arvusid. Nii määrab Harkovi määratu tööstuseraiooni aruanne 80-date a. a. algul tööpalka järgmiselt: meestööli- sele 13,5 rubla ja naistöölisele 7 rubla kuus. On tööstuseharusid, kus tööpalk üldse 6—7 rbl. ümber kuus kõigub, osaliselt sellest muidugi üles- kui ka allapoole ulatades.

Eestis ei ole palgad igatahes mitte neist normidest kõrgemad. Kreenholmi „aristo- kraadid“ — kangrud — teenisid 70-date aastate algul vabriku ametlike andmete järele harvasti üle 20 rubla kuus, keskmis- elt aga oli nende palk 15—17 rubla kuus. Teine järk paremapalgalisi töölisi — ket- rajad — said: nooremad 7—8 rbl., vane- mad kuni 10 rbl. kuus; villakambri tööli- sed ja teised vähemõppinud töölised said muidugi märksa vähem, tähendab, igatahes ametlikultki mitte rohkem kui sisekuberman- gudes talupojad kõige madalama palgaga tööharus — suhkrutööstuses, enim veel vähemgi (5—7 rbl.).

Kuid needki normid ja arvud seisid ai- nult aruannetes ja normitabelites, tegeli- kult sai tööline harvasti need normid kätte, aastases kokkuvõttes aga mitte kunagi. Kõnelesime ju alles tervetest trahvisüste- midest, millega neid norme vähendada püüti kuidas iganes jõuti. Kuisuurel mää- ral see tegelikult sündis, selle kohta puu- duvad andmed, sest ühegi kurnaja huvides polnud selle röövimisviisi üle täpseid jälgi järele jätta. Nii pidi Kreenholmi streigi

puhul 1872. a. valitsuse komisjongi trahvi- rahade suuruse ja üldsummade suhtes ai- nult *suusõnaliste* andmetega leppima, mis igatahes mitte — liialdatud ei olnud. Aga needki olid „aukartust äratavad“ küllalt: kuna üldine palgade summa (muidugi kõik kubjad, ülevaatajad, meistrid ja di- rektorid ühes arvatud) aastas 356 tuhat rubla välja tegi, tõusis trahviraha kuus 5—900 rublani, mis aastas vähemalt oma 10.000 rbl. *tööliste* palcadest maha tõm- bab. Kordame: need olid suusõnalised andmed, mille kohta kahtlemata kindel on, et nad tõele ei vastanud, tõelikke andmeid aga lihtsalt — näidata ei juletud. Kuid peale trahvisummadegi osati palka veel kärpida: kord haiguste ja õnnetuste puhul abiandmise korraldamiseks, kord mõne kooli asutamiseks töölise laste jaoks jne, jms. Seesuguste ettevõtetega kelgiti ja kiideldi siis nii töölise kui ka, ja iseäranis, valitsuse ja ülemate ees kui „isaliku hoo- lekandmisega“ oma töölise eest.

Kui selkombel käkitud ja kärbitud palga üldsumma lõpulikult kokku võtame, siis näeme, et see tööpoolest mitte palju kõr- gem ei ole — kui ta seda üldse on — kui samal ajal maal põllutöös sulastele maksti. Saksa allikate järele sai Tallinna- maal põllutööline 60-date aastate keskel: suvel 37—38 kop. päevas, talvel 22—23 kop. Kreenholmi töölise „keskmise“ palk ulatab 70-date aastate algul vaevalt või ainult õige vähe üle 40 kop. päevas — sedagi ametlike normide järele. Ja veel aastat kolmkümmend hiljem saavad laiad töölisehulgad näit. Tallinna suurtes tööstuse-ettevõtetes ainult 80—90 kop. päevas, vähemõppinud ja mustatöölised veel sellestki tuntavalt vähem.

Kuna töölistel puudus igasugune sea- duslik kaitse ja sellele vastavalt järelval- vegi, siis oli arusaadav, et vabrikuomanikud kõige vähem töölise elu-olu eest hoolitsesid, s. o. selle külje eest, mis neile otsekohe mingit vastutasu ei annud, nagu *korteriolud*, *tervishoid* jne. Oli ette- võtte vähem või asus linnas ehk linna läheduses, siis oli vabrikuomanik korteri kü- simuse lahendamise eest muidugi vabastatud — töölised üürisid juba ise endile linnast ulaluse; kuidas see võimalik oli ja mis- sugune see korter välja nägi, see polnud enam vabrikandi asi. Kus aga korterid vabriku juure ehitati, seal olid nad all- pool igasugust mõeldavat piiri tervishoiu mõttes — esiteks, ja teiseks võis vabri- kant korteri kaudu alati töölisele survet avaldada: lendad sa töölt vabriku värava taha, siis pead jalamaid ka vabriku korte-

rist kolima; kolmandaks kasutati neid korteri mõnikord otse tööliste kõlbluse laostamiseks, nagu seda kuuleme Kreenholmi töölistekasarmutest, kus tüdrukud ja poisid ühte majasse või koguni ühte korterisse mahutati, kus siis suguline kõlvatus viimase piirini arenes — kõigi oma hävitavate tagajärgedega selleaegses ühiskonnas. Eriti olid viletsad korterid kõige mõjuvamaks tõukajaks joomisele. Toome lühikese väljavõtte tööliste mälestustest, kes 90-date a. a. keskel Narva vabrikutes töötas:

„Minu emä töötas linavabrikus, isa — kalevivabrikus. Töö oli mõlemil väljakanatamatu... Kaugel vabrikute ümber ringis olid reas uued ehitused, hallid, näotud. See oli tööliste asundus. Meie elasime kõige räpasemas asunduses, nõndanim. „paruni maa peal“. Siin elasid peamiselt linavabriku ja osalt kalevivabriku tööliised. Madalad majakesed, igavesti valgustamata soised porised uulitsad. Siia voolas hilja õhtul kurnatud töörahvas, et pärast lühikest und vara hommiku järele sunnitud rutata. Pühapäev möödus harilikult puude (kütte) otsimisega, õhtu lõõdi aega surnuks kusagil kohalikus kõrtsis, mille arv päratu suur oli. Joomine oli „paruni maa peal“ hirmsaks nuhtluseks. See rüüstas lõpulikult juba niigi laastatud töölis perekonna elu ja muutis selle alasti viletsuseks“¹⁾.

Polnud tervishoiust juttu muidugi vabrikuhooneteski: lämmitav tolm, masinate aur, niiskus, kõiksugu haisud — see otse õgis tervist. Kõige raskemate taudide ajalgi ei hoolitud midagi tervishoiu nõuetest, sest mis maksis vabrikandile ühe tööliste elu, et teda hoida! Kreenholmi tööliste tervishoiuinspektor (seesugune oli siiski olemas!) 1872. a. rahutuste ajal, kui Narvas ja eriti Kreenholmi vabriku tööliste hulgas kolera möllas, järgmise pildi, mille ta oma ametlikku aruandes üles märkis: üldises korteriruumis seisab üksteise kõrval 12 magadisaset; akna all lamab kolerasse surev naisterahvas ja toa keskel, magadisasete vahel, seisab puusärk samuti kolerasse surnud laibaga. — Kui juba elukorteri kohta seesuguse pildi saame, siis ei ole imestada kui kuuleme, et töölistemajade kitsad õued õieti igasugu mädanevate jäänustega täidetud või kaetud prügikastid olid.

Kõik see kirjeldatud olukord pidi iseäranis kohutavalt tööliste tervist ja elusid hävitama taudide lahtipuhkemise korral, nagu seda tõepoolest kuulemegi. Hävitavalt mõjus see aga ka muidu, alaliselt, iga päev, iga tund. Kuid kui see kõik hävitav ja tappev oli täiskasvanutele, siis üle igasuguse ettekujutuse kohutav oli inimeste ja tervise hävitamine, mis sündis päevast päeva, aastast aastasse *lastetöö* kurnamise teel.

Kuna Lääne-Euroopa töölisteklassel juba mõnedki lastetöö kaitseseadused oli kätte võitnud, mis seal seda kurnamiseala kuidagi raamidesse püüdsid suruda,¹⁾ kuna mõneski riigis laste tööpäev juba 8 tunniga oli piiratud, laste töötamine õigeti keelatud jne, ei olnud Venemaal sel alal veel mingit piiri kõige jõhkramalegi lastetöö kurnamisele²⁾. Laste tööaeg kestis sama kaua kui täisealistelgi, s.o. 14—16 tundi päevas, samastes tapvates ja tervist rikkuvates oludes, mis lastele muidugi veel märksa raskemad olid. Lastele aga arvatil sellestki veel vähe olevat; „armulikud“ vabrikuomanikud, kes nii südamest laste hariduse eest püüdsid hoolitseda, kes selle oma „hoolsuse“ ja „isalikkusega“ ülemuse ees püüdsid hilgada, sundisid lapsi pärast 16-tunnist tööpäeva veel paariks tunniks kooli „õppima“, mis tegelikult vaid päevasele piinale veel uue lisa tõi, sest mingisugusest õppimisest ei võinud seesugustel tingimustel — pealegi hariliku vitsameetodi juures — juttugi olla. Kokkuvõttes venis aga laste tööpäev selkombel 17—18 tundi pikaks, ja ei ole sellepärast imestada, et lapsed peale seesugust piina sedavõrd surmani väsinud olid, et vaevalt kodu jõudsid ronida, aga õhtusõdiks enam jõudu ei jatkanud. Hommikul tassisid vanemad neid seljas tööle, et sel teel nende uneaega mõne minutigi võrd veel pikendada.

¹⁾ See ei tähenda muidugi, nagu oleks kapital enast igalpool ja alati nendesse raamidesse laisknud toppida. Väga „kultuursetes“ ja „demokraatlikkudes“ Ameerika Ühendriikides leidis veel paarikümne aastat tagasi ühe senatiurimise andmetel — võib olla leidub veel tänapäevalgi — lastekurnamist kõige metsikumal kujul: mitte ainult 10- ja 8-aastased, vaid isegi 5- ja 3-aastased lapsed sunniti päevast päeva kapitali altaril oma elu ja tervist ohverdama. Leidus tööd, mille kallal isegi seesugust nõrka elu ja jõudu täitmatu kapitali altaril veristada: konservivabrikutes oa- ja hernekaunade lahtitegemisel pidid pisikesed lapsed kõige nooremast east oma sõrmi kibedasti pingutama, kuni nad — veriseks jäid...

²⁾ Seadus alaealiste tööliste töötingimuste normeerimise kohta anti I/VI 1882, täiendavad lisandused sellele — 12/VI 1884. Need sisaldasid esimesi määrusi laste tööaja piiramiseks ja õõttöö keelamiseks.

¹⁾ Ivan Ossipovi artikkel venekeelses ajakirjas „Krasnaja Ljetopisj“, nr 12: lhk. 75: „1905. god v Hapae“.

Meie töömehe andmeid lastetöö kohta peamiselt Narva Kreenholmi oludest, kust kirjeldusi ja mälestusi sellest ajast veel tänini on alles hoidunud; kuid oluliselt lahku ei läinud lastetöö kurnamine ka mujal, kus seda liiki tööjõudu kasutati, ja kasutati teda igalpool, kus seda töö ise lubas; veel rohkem, kapitalistid tarvitasid oma mõju igateviisi, et vanemaid sundida lapsi juba võimalikult varakult vabrikusse orjama saata. Osalt sündis vanemaid selleks juba nende vilets sissetulek ja elujärg, olgugi et lastetöö eest kõige pisemattasu maksti — rubla või poolteist kuus, vanematel lastel kuni paar rubla. Sealjuures oli see tööorjade liik, kellelt vabrikandil kõige vähem vastupanekut karta tuli.

Mis aga lastetöö eriti metsikuks tegi, oli laste alaline peksmine; lapsi peksis igaüks, kes nendega kokku puutus, alates täisealisest töölisest, kelle „käte all“ lapsed töötasid, ja lõpetades koolipärga, kes nende tööpäeva peksuga lõpetas — kui sellele päevases „pattude“ registrist veel mõnda lisa soolas ei olnud. Töö juures peksti lapsi rihmaga, nõõriga; tihti olid laste peksmiseks vitsad varuks valmis, isegi — peksupingid, nagu mõisatallis teo-
meeste jaoks.

Tuleb, lõpuks, tähendada, et ümberkäimine töölistega üldse metsik ja hoolimatu oli. Märkisime eespool juba, et igasugu kubjad ja tagasundijad seega endile otse kiitust ja teenistusekõrgendust teenisid, et töölistega ümberkäimises eriti toored ja metsikud püüdsid olla, ning et just seesuguseid tööliste turjale seati. Ühe seesuguse töölistetimuka kohta annab eespool nimetatud Narva tööline, sm. Ossipov, oma mälestustes järgmise iseloomustava kujutuse:

„Korra järele valvajaks „paruni maa peal“ oli Narva „kuulus“ pristav Tamulevitsh. See oli kõige esimest sorti kaabakas, nagu neid halli taeva all vähe leidub. Vana koer, kes tööliste kallal hirvitades enese vanemast kardavoist pristaviks oli üles teeninud. Altkõemaksuvõtja, hcorajääger, igasuguste inimsoo jälkuste ja ilguste kehastus — leidis ta Oktoobrirevolutsioonis otsa meie surmavate kuulide all.“

Ja alles proletariaadi võit suures Oktoobrirevolutsioonis tegi lõpu seesugustele ja sarnastele tööliste verekoertele ja kantsikukangelastele kapitalistlikkude kurnajate teenistuses, kuna ta Venemaal lõpetas selle kurnamiskorra üldse, mille pinnast niisugused isikud, niisugused nähtused, nende nähtuste võimalus üldse välja kasvavad.

3. Esimesed suured võitlused tööliste ja kurnajate vahel

Eespool toodud kirjeldus annab üldjoontes kujutuse tööliste olukorrast üldse; kohalikkudes tingimustes võis see ühte- või teistpidi muutuda, oma „kohaliku“ värvi saada, ehk, õigemini, üldisele pildile tulid oma kohalikud iseäraldused veel juure... lisaraskuste näol. See kõik pidi tööliste hulkades rahulolematust õhutama, pidi külma vihavaenu kurnajate, vägistajate, timukate vastu. Kuid veel ei nähtud väljapääsu sellest olukorrast, ja viha tuli hinneg alla suruda.

Kuuekümnendatel aastatel algab Eestis võimas liikumine olukorra parandamiseks; kuid see läheb mööda töölisteklassist, selle kandjaks on jõukam talurahva-kiht, eriti Lõuna-Eestis: Viljandi-, Tartu-, osalt Pärnu- ja Võrumaal, ja ta eesmärk on selle ühiskonnakihi olukorra parandamine, tema seisukorra kindlustamine, tema õiguste laiendamine. See on sisuliselt võitlus selleks, et jõukam taluperemeeste kiht maa senise ainuõiguslike kurnajatekihi, mõisnikkude, kõrvale võiks tõusta, oma kurnamisvõimalusi laiendada.

Välispidi sündis see liikumine „rahvusluse“ sildi ja lipu all, püüdis ennast liikumisena näidata, mis *kogu rahva* huvisid kaitsevat. Mingisugustest erinevatest huvidest rahva miimesuguste kihtide vahel ei tahtud juttugi teha, olgugi et seda tegelikult igal sammul tundus ja tunda anti. Veel 1905. a. revolutsiooniliikumises püüdis eesti kurnajate häälekandja „Postimees“ näidata ja tõendada, et meeletus olevat „meie väiksel eesti rahval“ — kihihuvidest kõnelda. Peab märkima, et kakskümmend viis aastat varem, tolaeagne eesti kurnajatekihi, hallparunite, häälekandja, Jakobsoni „Sakala“, kihtide eneste olemasoleku tunnustamises avalikum oli kui hiljem Tõnissoni „Postimees“, kuid Jakobson leidis, et sulaste seisukord — *parem* olevat kui peremeestel ja sellepärast otse meeletu kuritegu oleks seletada, nagu läheksid sulaste ja peremeeste huvid vastamisi või üksteisest lahku, ja veel suuremaks kuriteoks, millele raske karistustki leida, oleks see, kui neid kihtisid üksteise vastu tabetaks üles kihutada.

Niisugune oli selle rahvusliku liikumise ühiskondlik põhi, iseloom ja eesmärgid; arusaadav on sellepärast, et see liikumine vähemalt otsekohe mitte-mingisugusel määral tööliste seisukorra parandamisele kaasa ei aidanud, tööliste võitluse organiseerimiseks kaasa ei mõjunud.

Proletariaadile vaadati ju seal peres kui ühiskonna jäänustele, proletariaadi klassi parteisid — väljamaal neid juba oli — tembeldati vurlede, kaabakate, kurjategijate jõukudeks. Ja tänati õnne, et Eestis seesugust kuritegelist ollust ei olevat — proletariaadi hulk oli eesti linnades veel väike, ja Narva nagu seisis oma tööliste-tuhandetega kusagil eemal.

Kui selkombel ühiskondlik liikumine kaasaaitamise asemel töölistevõitluste tekimist ja arengut igapidi takistas, siis ei tähendanud see ometi, et tööliste ridades rahulolematust ei olnud, ja kui nüüd eesti kodanlus tagantjärele seletada püüab, nagu oleksid tööliste rahutused sellal puht juhuslikkudel põhjustel lahti puhkenud, siis ei ole see muud midagi kui katse tagantjärele tolleagseid metsikuid olusid ja metsikut tööliste kurnamist ilustada, kurnajate jõhkrust üldse kinni mätsida, nagu seda teeb „Vaba maa“ (1932) Narva Kreenholmi tööliste võitlusi sellest ajajärgust kirjeldades, mõista andes, et ilma seesuguste juhuslikkude põhjusteta liikumine, võitlus õeti tulemata oleks võinud jääda, isegi põhjustamatu oleks olnud.

Andmed eesti töölisteliikumise varemate aegade kohta on õige puudulikud, isegi saadaval olevad allikad ei ole tarvilikult tühjaks ammutatud, rääkimata endistest salaarhiividest, üksikute ettevõtete arhiividest jms. Sellepärast ei saa pilti selle liikumise kohta kuidagi täielikuks pidada ja ees seisab veel suur töö puuduvate andmete kogumiseks ja läbitöötamiseks. See, mis siin alamal järgneb, on vaid üksikute, võib olla vahest tähtsamate, võitluste puudutamine 19. sajandi teiselt poolelt.

Teated, mis töölisteliikumisest — streikidest ja muudest väljaastumistest — praeguse Eesti territooriumil valitsuse keskasutuste (siseministeeriumi, sandarmivalitsuse jt.) kantseleideni ja vene ajakirjanduseni ulatasid, annavad meile (mõne juurelisandusega eesti ajakirjandusest) järgmise nimestiku tööliste väljaastumistest nimetatud ajajärgul:

1872. a., augustist algades, streik ja rahutused Kreenholmi vabrikus Narvas.

1873. a. suvel, juulis — voorimeeste streik Tallinnas. (Lähemad teated puuduvad.)

1876. a. oktoobris — trükitööliste streik Tallinnas, saksakeelse ajalehe „Revaler Zeitung“ (Lindfors'i) trükikojas.

1882. a., juulis — suur streik Kreenholmis, Narvas.

1883. a. mai — juuni; streik Kreenholmis vabrikuvallitsuse püüete vastu eelmise

aasta streigi järel maksmapandud tingimusi kärpida.

1883. a., juulis — streik ja verine kokkupõrkamine politseiga Port Kunda semen-divabrikus.

1888. a., veebruaris — streik Jackhi linakontoris Pärnus; osa võtab 300 töolist, kes töötasu kõrgendamist nõuavad; streik on äge, streigimurdjatele antakse peksta.

1888. a. — voorimeeste streik Tartus (uute sõidutakside vastu).

Peale nende väljaastumiste on olnud nii mõnigi väljaastumine, nii mõnigi võitlus maal, mille kohta aga ligemad teated puuduvad. Toome neist ainult paar näidet, et nende võitluste iseloomust pilti saada.

1880. a. suvel tekkis Imastu mõisa Koplimetsa põllusulaste (vabadikkude) hulgas rahulolematust töönormide ja tasumaksu pärast, mis mõisavalitsus maksma pani. Muu seas määras mõisnik töölistele tasuks halvema maa ja pealegi kaugemal kui sinnamaani. Mitukümmend sulast ütles ära neid tingimusi vastu võtmast. Mõisnik võttis tõrkujate vastu vägivallasurve abinõud tarvitusele, mis terava vastupaneku ja kokkupõrke külasulaste ja mõisapolitseise vahel esile kutsus. Mõisapolitseise salüüa ja pidi taganema. Sulaseid taheti selle eest mõisas peksta. Tuli uus kokkupõrkamine: mõisa teomehed astusid vahele, kusjuures haagrehikohtunik von Brevern ühe teomehe maha laskis. Selle järele suruti rahutused maha ja vastupanijad said raske karistuse, neid tembeldati, nagu harilikult sel ajal — mässajateks, kellena neid siis koheldi. Kaks „mässajat“ poosid endid vangis üles.

Teist laadi kandis talusulaste võitlus Vana-Põltsamaa vallas Umbusi külas 1882. a. sügisel. See oli kõige harilikuma loomuga streik, mille põhjuseks oli peremeeste komme sulaseid õõsi vara rehtepeksta ajada, tihtipeale, eriti ahnete peremeeste juures, juba kesköö ajal. Kokkuraakimise peale jätsid sulased töö seisma, ütlesid nõnda varakult tööleminekust lahti. Asi läinud kohtusse, kus seletatud, et põllutööliste tööpäev rehepeksu ajal hommiku kella 5-st kuni õhtu kella 8-ni võivat kesta. Töölised olid seega streigi võitnud, ja vististi võisid mõne teisegi küla sulased iseäranis lähemas ümbruses, sel põhjal oma öötöö tunde lühendada¹⁾.

¹⁾ Andmed saadud sm. Leo Reimaniilt tema isiklike mälestuste järele. Sm. Reiman olnud teatud määrant selle streigi organiseerijaks.

Meie ei peatu siinkohal pikemalt talurahva hulgas tekkinud rahutuste ja võitluste juures, millest eespool, muu seas, lühidalt väljarändamist ja sellega kaasas käivaid võitlusi, isegi sõjavägedega kokkupõrkamisi, märkisime, vaid vaatame ligemalt suuremaid võitlusi tööstuses, kui võrd need eriti valgustavad tööliste meeleolu käsitaval ajajärgul.

Üks suuremaid võitlusi töölisteklassil Eestis ja suurem võitlus oma aja kohta kogu Venemaa ulatuses oli Narva *Kreenholmi vabrikute töölise võitlus 1872. a.* Kuna sellest omaaja hiiglavõitlusest „Proletaarse Revolutsioonis“ (nr. 13, E. B. artiklis) täielikult juttu on olnud, siis peatume siin neil sündmustel vaid üldjoontes. Meie näeme selles hiiglaehituses, mis omal ajal Venemaa puuvillatööstuse suuremaid ettevõtteid oli, ühelt poolt kõige pöörasemat tööliste kurnamist, metsikut olukorda, millest ülemaal kujutuse andsime, kuigi kaugegtki mitte täieliku. Kreenholmilgi oli oma „iseäraldusi“, millest eriti nimetada tuleb kõige pöörasemat lastekurnamist. Sel kurnamise-suurettevõttel oli koguni oma lastekurnamise eriinstituut, triiphoone, kui tahate, nõndanimetatud „kasvandikud“. Sinna koguti enamasti vanemateta lapsi, kelle saatuse pärast enam kellegiga tüli ei tarvitsenud tulla. Neid õnnetuid „kasvatati“ seal vitste ning supileeme peal, et niipea kui luud-liikmed vähegi lubasid, neid kurnama hakata. Peale kõige muu kurnamise maksis neil vaestel orjahingedel veel oma kodune peksusüsteem erilise peksupingiga koridoris. „Kasvatatajad“ olid lihtsad peksukubjad. „Kasvandikud“ orjasid vabrikanti, seda „armulikku“ härrat, kes nende ihu ja hinge eest „hoolitses“, tänuks muidugi sootuks ilma palgata. Kui „kasvandik“ 21 aastaseks oli saanud, siis lasti ta täisealisena ellu, teerahaks kogu senise teenistuse eest mõnikümme rubla kaasas. Harilikult jäi ta muidugi vabrikusse edasi orjama. Ja siis ta vaevalt midagi sai. Kui näit. meelde tuletada, et 60-datel aastatel „kasvandikkude“ arv Kreenholmis 500-ni ulatas, ja et sinna juurde veel suur hulk tööliste lapsi tuleb arvata, siis näeme, missugusel määral vabriku omanikud oma määratud kasud sõna otseskoohes mõttes laste tervisest ja eludest välja imesid. Vististi ei ole palju üteldud, kui tõendame, et neil esimestel aastakümnetel $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ tööorjadest Kreenholmis lapsed ja noorealised olid, kuisjuures isegi tööliste lapsi juba 7—8 aastastelt vabrikusse tööle sunniti, „kasvandikke“

kasutati muidugi veel nooremalt, kui nad iganes kuidagi võisid tööle kõlvata.

Seesugustel asjaoludel ei ole imestada, et vabriku aktsiad, mis algul 5000 rubla peale olid määratud, poolteise aastakümnega hinnas kolmekordseks tõusid, mis tähendab, et nad omanikkudele sedavõrd kõrget sissetulekut andsid.

Kuid samati ei ole ka imestada, et tööliste viha kurnajate vastu mitte vähem ei olnud, kui viimaste saagiahnus, et pind rahutusteks enam kui soodne oli. Ja kui rahutused, kui võitlus lahti ei puhkenud, siis mitte sellepärast, et põhjust ei olnud, nagu „Vaba Maa“ seletada püüab, vaid et metsik vägivald, mis töölist vabrikus rõhus, teda ka väljas — politseis, kohtus, sandarmivalitsuses — ootas, ja töölistel sellepärast liig vähe väljavaateid oli oma väljaastumisega seisukorra parandamist kätte saada, olgugi et suurel hulgal veel arvamine valitses, nagu võiks tööline valitsuseasutustelt kurnamise, ülekohtu ja vägivalda vastu kaitset leida.

Seal tuli nüüd tõesti väline tõuge, mis kannatuste kammitsad purustas, viimaseks tilgaks oli, mis vihatoobri üle volama pani. See oli koolerataud, mis 1872. a. suvel esiteks Narva ülejõel lahti puhkes, kuid siis kohe Kreenholmi ulatas ja siin, võimatu mustuse ja tervisevastaste olude pesas, kõige parema pinna laastamiseks leidis.

Töölised satuvad ärevusse. Surmajuhtumid suurenevad juba kümneteni päevas. Olukorra parandamist ei julge töölistel ka nüüd veel nõuda — liig selgelt on neile seljanaha vahelt sisse pumbatud see teadmine, et igasuguse paranduse nõudmise korral nõudjat armutu peks ootab. Töölised valivad teise tee ähvardavast surmast pääsmiseks — põgenevad salaja töölt, olgugi et selle eest karistus ootab: töölepingu järele ei tohi vabavoliliselt töölt lahkuda, peab kuu aega enne üles ütleva. Kuid surm ei ütle kellegile ette, taud pole kellegiga lepingut teinud. Siis ilmub korraga suurem kogu töölisi — 120 inimest — sandarmivalitsuse esindaja juurde: antagu luba ilma lepingu ülesütlemata töölt lahkuda, taud on liig ähvardav, tapab juba üle 30 inimese iga päev!

Vabrikuvalitsus, kes tööliste laialivalgumist ja vabriku seismajäämist kardab, kutsus adrakohtuniku appi — ja parun on ju töörahva peksmiseks alati valmis, kui seks aga võimalust juhtub — ning töölisi tahetakse... peksuga vabrikus kinni hoida. Sandarmivalitsus aga lubab töö-

lised lahkuda, ainult musta nimekirja pannakse nad. Paari nädalaga on 800 inimest töölt lahkunud. Ei aidanud pekski neid kinni hoida. Nüüd on vabrikutimukatel vesi ahjus: aga kui vabrik tühjaks jääb, tellimised täitmata jäävad, kui tööliste higest ja verest enam kuldukateid välja ei veere? Mis siis? Kutsutakse kohale ametivõimud: Tallinnast asekuuberner, Peterburist sandarmivalitsuse ülem, kohtunikud j.t. Vägivald enam ei aita, see on vägivalla spetsialistidelegi selge. Ja ilma pikema jututa teatakse nüüd, millega töölisi rahustada saab. Veel samal päeval, kui võimumedhed pärale jõuavad, seatakse kokku leping töölistega, milles täidetakse rida tööliste majanduslisi nõudmisi ja ettepanekuid töötingimuste kohta: tööpäev lühendatakse umbes tunni võrd: lõuna-vaheaega pikendatakse 35 min. võrd (55 min. asemel 1½ tundi); 20%-line mahaarvamine palgast haigemaja ja arstiabi peale jäetakse ära — need kulud võtab vabrikuvalitsus oma katta. Töötasu lubatakse maksta Peterburi vabrikute normi järele. Trahvirahade määrad lubab vabrikuvalitsus ühes tööliste vanematega mitte hiljem kui 10. oktoobriks kokku seada, samati mõned muud mahaarvamised oktoobriks ära otsustada. (Leping sõlmiti 21. augustil.)

Rea nõudmiste täitmine mõjus töölistele kohe rahustavalt; jäädgi lootma, et ka teised lubadused täidetakse. Augusti lõpu poole rauges ka koolerataud, ja töö hakkas uuesti joonde minema. Kuid kes rahule ei jäänud, oli — vabriku juhatus. Pisemgi kitsendus määratutes kasudes oli kurnajatele seitsinatsest tigidast, mida ei suudetud ära seedida. Ja oli ju vabrikuvalitsus töölistega kokkuleppele läinud üldse selle tagamõttega, et antud lubadusi ja järelandmisi pikkamööda tühistada ning tagasi võtta. Sellega hakatigi kohe pihta.

Juba septembri algul hakkasid tööliste seas jutud liikuma, et mingisugust palvekirja vabrikuvalitsusele tahetavat saata. Juhatusi olevat — pristavi poolt antud. 9. sept. õhtuks oligi rida töölisi kõrtsi kutsutud selle üle läbi rääkima, et palvekirjale allkirju koguda. Selgus, et algatajateks kaks vihatud nuhki olid, kelle vallandamist töölistes augustis läbirääkimistel nõudnud, kuid kellest vabrikuvalitsus lahkuda ei tahtnud, seletades, et ta tööliste võtmise ja lahtilaskmise õigust töölistega mitte jagada ei võivat. Nüüd oli töölistel selge, et palvekirja vabrikuvalitsuse enese organiseeritud oli ja nuhid sellega tööliste seljatagant hoopis anda

tahavad. Äraandjatele taheti otsekohe kohast palka maksta, kuid nad said kõrtsist punuma.

Töölisel panid nüüd vabrikuvalitsusele uuesti nõudmise ette kahte äraandjat tööliste hulgast minema kihutada. Sellest oli küllalt, et adrakohtunikku jalamaid kohale kutsuda ja rida töölisi vangistada.

See löi nagu väik sisse. Järgmisel päeval (vangistamine sündis pühapäeval) ilmusid töölisel juba mitmesajalises kogus vabriku kontorisse, nõudsid provokaatorite vallandamist, vastasel korral ähvardades tööd seisma jätta; peale selle nõuti kohtunikult vangistatud tööliste vabastamist. Kui need nõuded täitmata jäeti, panid töölisel juba samal päeval töö seisma. Palavaskõetud, ülesprovotseeritud viha hoos arenes võitlus nüüd kõigile ootamatult ja aimamatult kiiresti: kogumine vabrikudirektori maja ümber; uued vangistamised; kivirahe; kohtunikule kiviga pähevirutamine; direktorimaja ja vabrikukontori purustamine ja kinni peetud tööliste vabastamine; politseiametnikkude läbipeksmine — see kõik oli mõne lühikese tunni vältel 11. sept. õhtupoolikul sündinud.

Kohalekutsutud sõjavägi ajas viimaks töölisel laiali; kuid järgmisel päeval olid streigipostid jälle kohal ja ei lasknud töölisi tööle minna. Jälle kutsutakse sõjavägi kohale, kes streigiposte laiali ajama hakkab. Nüüd vastatakse ka sõjaväele kivirahega, ja kuna sõjaväel keelatud oli tööliste peale lasta, pidi ta taganema.

Jälle kutsutakse Peterburist ja Tallinnast kõrgemad ametivõimud kohale ja ühesnendega Jamburist veel üks polk sõjaväge. Sõjaväe jõuga surutakse tööliste vastuhakkamine lõpuks maha. Nüüd on kurnajatel ja timukatel käed jälle vabad ja nad hakkavad tööliste kallal oma viha, kustutama. 4 töölist 8-ks aastaks sunnitööle, üks 6-ks ja üks neljaks aastaks sunnitööle, üks Siberi kaugematesse kubermangudesse asumisele, 6 in. vangiroodu 1—2½ aastani, 14 in. vangi 3—16 kuuni — see oli kohtu karistusnorm „mässajatele“. Vabriku juhatus, kellel oma nuhkide kaudu tööliste meeoleu ja tegevuse kohta tarvilikud andmed käes olid, täiendas seda kohtuportsjoni veel seega, et järgnevate kuude vältel ligi 400 töölist vallandati, keda rahutuks olluseks peeti. Umbes sada noortmeest neist vallandatuist anti soldatiks (sõjaväeteenistus kestis siis 25 aastat).

Nii lõppes see esimene suurem tööliste võitlus Narvas ja Eestis üldse, võitlus, mis oma ulatuse ja ägeduse poolest, nagu

antud lühikesestki kirjeldusest selgub, määratu suur oli ja kõrgeid laineid löi. Ei ole kahtlust, et see võitlus stüühiliselt lahti puhkes, et töölised ägedate kokkupõrgete eest hoida püüdsid, esialgu ikka veel ametivõimude kaitsele lootsid, abi otsides nende poole pöörasid. Kuid rida asjaolusid tuleb siingi juba ära märkida, mis võitlusele iseloomustavad on. Kõigepealt seda põhjatut viha, mida töölised nuhkide ja äraandjate vastu endi keskest kannavad. Vaenlane oma hulgas on kõige pahem vanlane — see arusaamine on töölistel juba sel võitluse algastmel selge, samati kui selle tööliste ühistunde teine külg: vangistatud seltsimeeste vabastamine, kui mitte muidu, siis vägivallaga. Sellepoolest on just võitluse viimane osa, septembris, äärmiselt huvitav — see on otsekohe töölise ühistunde kaitseks ja äraandjate ning äraandmise vastu sihitud, ja just siin on silmapilk, kus see võitlus oma kõrgemale haripunktile, sõjariistus jõule vastupanekuni, politsei ja kohtuniku peksmiseni, majade rüüstamiseni ja vangide vabastamiseni areneb.

Näib, nagu oleks tõesti töölistel juba sel ajajärgul õige arusaamine olnud oma klassi kallima raudvara — ühistunde, ühtehoidmise ja selle ühistunde lõhkujate vastu võitlemise kui ülema nõude kohta. See arusaamine ei olnud veel kaugeltki selgesti välja kujunenud, ei olnud saanud organisatsioonilist kuju võtta, võitlusküsimate alusel sündis organiseerimatult, kuid see raudvara oli siiski olemas. Ja paljud õppisid töölise hulgas sellest võitlusest — mitte üksi Narvas. Peale kõige muu hakkas seegi arusaamine töölise hulka-desse tungima, et ametivõimud — mitte üksi parunist adrakohtunik, vaid sandarmid ja kuberneridki — kurnajatega üks kamp on, kes ühiselt töölist alla rõhub.

Kuigi töölisele raskelt lõppenud, jätab see esimene suurvõitlus sügava ja kõigiti lugupidamist nõudva mälestuse töölise ühistundest ja meelekindlusest, jäädes hiilgava eeskujuna Eesti tööliselikumise ajaloo esimestele lehekülgedele.

„Rahu“ kestis nüüd umbes üheksa aastat. Veriselt mahasurutud võitluse järgil 1872. a. olid siiski mõned punktid 21. aug. lepingust püsima jäänud. Uute rahutuste kartusel oli kuberner rea palga- ja töönorme kinnitanud, mis teatud määrani töölise nõudmistele vastasid. Kuid aastate kestel oli vabrikute juhatus neid tegelikult tagasi kiskuma hakanud, töönorme tuntuvalt tõstnud ja tasunorme vähendanud. Oli rida teisigi asjaolusid juure tulnud,

mis rahutused uuesli liikuma pani, eelmise võitluse kurbadest mälestustest hoolimata. Juba 1881. a. lõpupoole hakkavad üksikud töölised tasunormide korraldamist nõudma. Neid toidetakse lubadustega üks nädal ja kuu teise järel. 1882. a. jaanuaris ähvardab juba streik lahti puhkeda, kuid uuesti rahustub töölisehulk lubadustega. Maikuul kordub seesama — ikka tagajärgedeta. Siis, 29. juulil, puhkeb ühes ketrajate osakonnas ilma pikema jututa streik lahti, umbes 120 töölise lahku töölt, nõudes palgakõrgendust.

Vabrikuvallitsus satub ärevusse — oli ju meeoleolu hiljutise revolutsiooniliku väljastumise (Aleksander II tapmise) tagajärjel, mis ühiskonda kuni ta kõrgemate tippudeni kuude viisi kõige pingutatumas põnevuses hoidis, — meeoleolu oli isegi juba palav küllalt. Tuletame ainult sedagi meele, et Aleksander III kuude viisi Gatschinas varjul seisis ja oma kroonimispidu päevast päeva uute terroriaktide kartusel edasi lükkas. Töölise äkiline sireik samas Peterburi külje all, pealegi kohal, kus varemate kogemuste põhjal võitluse-säde õige ägeda marutule võib esile kutsuda, — see pidi ärevusse ajama.

Kutsutigi siis jalamaid juba selle väikse algatuse mõjul Peterburist kui ka Tallinnast kõrgemad ametivõimud kohale. Aga enne veel kui need Narva jõudsid, oli streik märksa laiemaks kasvanud: 30. juulil algas streiki veel osa ketrajaid samal arvul, ja 31. juulil jätsid 400 kangurt töö seisma. See sireigilaine tõus oli seda ähvardavam, et ta jalamaid ka Narva teistesse vabrikutesse ähvardas kanduda; 2. augustil puhkeski üle jõe kalevivabrikus streik (osaline) lahti. Siin anti aga töölisele kohe teatud määralt järele ja streik lõppes.

Kreenholmis aga kasvas rahutus ja tõusis liikumine, olgugi et pealtnäha kõik üsna rahulik paistis olevat. Seda ähvardavam paistab see olevat vabriku juhatusel ja võimumeestele. Eriti turtsub Eestimaa kuberner, kes — 4. aug. ametipuhkuselt enneaegu tagasi kutsutud — kohale jõuab ja jalamaid kokkupõrkeid provotseerima hakkab. Kõigiti rahulik streik tembeldatakse „mässuks“ ja kutsutakse sõjavägi kohale, vabrikusse. Seda tehakse kõige teravam provokatsiooniga: sõjaväeosale saadetakse punaseristi vanker kaasa, see pidi tähendama, et tingimata veriseid ohvreid tahetakse saada. Adrakohtunik teeb pataljoni komandereile ettepaneku kõik kasarmud läbi otsida ja üles kirjutada, kes töölisest tööle ei ole läinud. Komander ütelnud seesuguse ülesande täitmisest ära, ja kuna

ohvitserid ka muidu tööliste ees vabriku juhatust arvustanud ja üksikuid korraldusi seadusevastaseks nimetanud (tööliste silmapilkne väljaajamine vabriku korteritest, mis seaduse järele alles 7 päeva peale ülesütlemist võis sündida), siis kartis kuberner sellest suuremat hädaohtu ja kutsus sõjaväed järgmisel päeval vabrikust ära. Tööliste kasarmutesse streikijaid üles kirjutama ja tööle ajama saadeti vabriku vahid ja kohalikud kubjad.

Kui aga see kõik tööliste laialivalgumist takistada ja streiki murda ei suutnud, otsustasid ametivõimud järsku pealetungimist ette võtta: 9. aug. arreteriti korraga 38 ketrajat, kes esimestena töölt olid lahkunud. Töölised kogusid hulgana maja ette, kus vangisid kinni peeti. Oli karta 1872. a. sündmuste kordumist. Kutsuti sõjaväge kohale, kuid ohvitserid olid linna läinud — sõjaväge ei saadud välja tuua. See ajas võimumeeste viha seda enam keema — hakati töölisi korterist välja kihutama ja tassiti vahtide ja politseinikkude vahel adrakohtuniku juure, kes neid ilma pikema jututa laskis läbi peksta. Pekseti ilma armuta ja vahetegemata, kes aga kätte satus, pekseti täiskasvanuid ja lapsigi — nii et nad oma jalal kohalt enam ära ei saanud. Keegi ei teadnud miks pekseti, kellegile mingit süüd ega otsust selle kohta ei teatatud; töölistele jäi mulje, et pekstuga neid uuesti tööle taheti sundida.

Vististi ei oleks seegi kõige verisem metsikus tööliste kallal tööliste visa vastupanekut murdnud, kuid samal ajal hakati kõnelema, et vabrik pikemaks ajaks hoopis kinni pannakse. Vabriku kontori teenijate kaudu ulatas tööliste kõrvu teade ühest salakirjaga telegrammist, mis vabriku peajuhatuselt Moskvast saadud ja milles suure vesiratta lõhkumiseest kõneldavat. See aga pidi töö seismajätmist mitme kuu peale tähendama. Ja see väljavaade sundis töölisi järele andma. Arvatavasti oli seegi jutt — kuigi salakirjaga telegramm oli saadud — vabriku juhatuse provokatsioon, aga ta paistis töölistele tõenäoline ja sellega arvestati.

Streik lõpetati, töölised asusid uuesti masinate juure. Kuid kaugelgi mitte kõik; umbes kolmas osa töölisi (1700 kuni 1800 inimest) oli vaheajal laiali valgunud — metsa varjule pagenud, et peksu eest pääseda, või küladesse läinud, et ära oodata mis streigist saab. Sadandeid oli ka vangistatud, kuigi ametlikud aruanded ainult 245-st arreteritust kõnelevad. Ometi oli töölistel rida seltsimehi teada, kes vangistati, kuid keda nimekirjades ei leidu.

Mis vangistatutega sündis; ei ole selge. Mingisugust kohut nende üle ei peetud. Nähtavasti olid ametivõimud arvamisel, et kohtupidamine liig skandaalseks oleks läinud: ei olnud ju tööliste vastu kõige vähematki muud süüdistust ette tuua, kui et nad tööle ei läinud, sest kõige vähematki vastuhakkamist ega korrarikkumist streigi vältel tööliste poolt ette ei tulnud, küll aga oleks ametivõimude ja kohtuniku metsik vägivald ja seaduserikkumine alasti võinud esile tulla. Sellepärast peeti kohasemaks asi administratiivsel teel lõpetada — oli ju sellekski võimalusi ja volitusi laialt. Nii võib arvata, et kaugelt suurem osa vangistatuid peale pikema vangistuseaja tapiga kodukohta laiali saadeti, kust neist väga vähed Narva tagasi ulatasid, sest kindel oli ju, et neid uuesti enam tööle poleks võetud. Osa vististi saadeti administratiivses korras kaugematesse kubermangudesse asumisele, kust nende saatuse kohta samati väga vähe teateid saadi. Osa rändas mõnda aega vangimajades ringi, kuni viimaks vabastati. Kuna selkombel õige suur osa vangistatuist tööliste silmist jäljetult kadus, tekkis tööliste seas nende saatuse kohta mitmesuguseid kuulujutte (salajatest tapmistest jms.), mille kohta aga mingisuguseid tõenäolikke andmeid ei ole. Lõpuks kordus ka nüüd 1872. a. puhastus — pikkamööda vallandati vabrikust suur osa soovimatuid ja mässulisteks peetud töölisi, kuigi nende vastu mingeid otsekoheseid süüdistusi ei saadud ette tuua. Nuhid siiski oma tööd tegid. Ja sellest vabriku juhatusele jatkus.

Ka see võitlus lõppes seega tööliste kaotusega, pealegi täieliku kaotusega, sest siin ei ulatanud asi mingisuguse läbirääkimiseni; vabriku juhatuse ja ametivõimud olid ühelmeelisel selle poolt, et liikumist ilmtingimata vägivallaga maha suruda, mis neil ka korda läks.

Nagu eelpooltoodust näha, ei kannud see võitlus niisugust marulist iseloomu nagu 1872. a., kuid selle asemel oli siin algusest peale juhtivust ja organiseerivust märgata, mis igal sammul silma paistis. On otse silmatorkav, et kogu selle õige laulatusliku liikumise juures ühtegi juhti, ühtegi „ninameest“ esile ei kerkinud. Tegelaste varjuleäämine läks isegi niikaugale, et sandarmivalitsuse ülemale, kes töölistega kõneles, tööliste nõudmistekiri pihku pisteti, ilma et kindlaks oleks saadud teha, kes kirja kätteandja oli. Hulgad tegutsesid; mitme töökoja ja töölisteliigi poolt olid nõudmistekirjad kokku seatud (nõudmised olid peamiselt kõik majandus-

likud, välja arvatud mõne ametniku kõrvaldamise nõue jms.), nende sisu oli üldnõudmistes ühesugune; silmanähtavalt olid nõudmised üksikute töökodade vahel kokku räägitud ja koos välja töötatud; kuid ünegi tegelase jälgile ei saadud.

Seda sisemist korraldust märgib isegi Peterburi kohtupalati poolt kohale sündmusi jälgima saadetud prokuröriabi Deitrich, kes oma aruandes muu seis kirjutab: „Kõigist andmetest, mis (sandarmi) kindral Fedorov kogunud, on näha, et streigi organiseerijateks on olnud kohalikud juhid, ilma väljast tulnud, mitte tööliste hulka kuuluvate isikute abita.

„Andmetest, mis ma kohaliku sandarmi-ohvitseri Kasintsevi käest sain, näeb, et Kreenholmi tööliste hulgas on mitugi inimest, kes varemalt Peterburi ja Moskva vabrikutes on töötanud, ja isegi üks isik, kes varem Peterburis poliitilise ülekuulamise all olnud. See tõesti imestamisväärne kord (distsipliin) ja energia, mida töölistel oma võitluses Kreenholmi administratsiooni vastu üles näitavad; see asjaolu, et 10-tuhandelise inimestekogu juures, kes ilma tegevuseta seisab, mingisugust korrariikkumist, tüli ega kära ette ei tule, mis muidu vabrikutööliste seas pühadel harilik nähtus on; tagasihoidlik ülesastumine valitsusevõimu esindajate vastu, — see kõik näitab, et liikumine ammu on ette valmistatud, et ta juhtideks inimesed on, kes tuttavad on Lääne-Euroopa streikide iseloomuga ja kes on osanud hulka oma mõjuvõimu alla võtta, teda organiseerida ja talle korrapidamist õpetada.“¹⁾

Aruanded ei nimeta nimesid, kuid ei ole kahtlust, et nende nimede kandjad vabrikust eesotsas välja puhastati, võeti ju erilise tule alla just nõndanim. Schuvalovi kasarm, kus vene töölistel elasid, ja likvideeriti pikkamööda tööliste artellid, kus arvati töölistel üksteisega lähemalt kokku puutudes igasuguste määsumõtete väljaaudumisele kalduvat. Kes õieti liikumist juhtis või juhtisid, see jäi küll vist töölistegi laiematele hulkadele saladuseks.

Kõik see olukord näitab, et see võitlus juba märksa kõrgemal järjel seisis, ammugi mitte stüühiline ei olnud, tõesti hästi ettevalmistatud ja organiseeritud oli, et töölistel olid korda pidama kasvatatud ja et nende hulgas, keda usaldati, äraandjaid ei leidunud. Ainult toores, jõhker, metsik vägivald oli, mis selle hästiorganiseeritud jõu murdis.

Vabriku juhatus kasutas võitluse nurjumist ja töölistesid löhkumist otsekohe selleks, et kurnamispressi tugevamini kinni pigistada. See kutsus juba 1883. a. mail kuul uue streigi esile, mille puhul isegi ametlikud aruanded peavad tunnustama, et selle põhjuseks vabrikuvalitsuse „kitsendavad korraldused ja määrused“ on, mis igapäevases keeles tähendab, et kurnajad nüüd sisemise kodukorra kaudu töölistelt seitset nahka püüdsid nülvida, nende orjusekoormat tasuta streigikahjude eest piiramatuseni kuhjata. Mis ametivõimused nähtavasti sundis uute, teravate väljaastumiste ärahooldamiseks, vahele astuma.

Vististi oli ametivõimudel põhjust kartuseks, sest tööliste meeleolu näib neil aastatel eriliselt ärev ja sõjakas olnud olevat. Sellest kõneleb rida asjaolusid, kõigepealt aga üks teine, väga ägeda iseloomuga võitlus, mis sama 1883. a. juuli keskel Port Kundas lahti puhkes ja mõndapidi Kreenholmi 1872. a. võitlusi meele tuletab. Toome selle võitluse kohta ajakirjandusse pääsenud kirjelduse.

Mingisuguse eksituse või süüteo pärast oli Port Kunda tsemendivabriku direktor Lieven kaks töölist kohtu alla annud. Töölised aga haagikohtuniku nõudmisel kohtusse ei läinud. Niisuguse sõnakuulmatuse pärast pidas haagikohtunik tarviliuks 20. juulil nelja politseiniku saatel kohale sõita, et vastupanijaid koha peal vangistada. Töölised võetigi vahi alla. See ajas aga teised töölised ärevusse, sest nad pidasid seda kohtuniku sammu ülekohtuseks. Umbes 30-meheline töölistesalk piiras politseiniku ümber ja nõudis vangistatute vabastamist, ja kui seda ei sündinud, tungiti politseile rüsnal kallale ning vabastati vangid jõuga. Töölised seletasid, et nad süüdistatavaid mingil tingimusel välja ei anna, kuivõrd nende arreteerimine põhjendatud ei ole. Kohtuniku pldi tühjade kättega tagasi sõitma. Meeleolu vabrikus oli ärev — töö jäi seisma.

Järgmiseks hommikuks oli meeleolu küll pisut rahunenud, kuid tööle ilmus siiski ainult osa töölist, sest oli arvata, et kohtunik uusi samme ette võtab. Ja nii see oligi. Kohtunik ilmuski varsti kohale, kaasas suurem salk mõisapolitseinikke, kes tagaotsitavaid kinni püüdma saadeti. Pika otsimise järele leiti üks otsitavaist kätte. See hakkas teisi töölist appi karjuma, mispeale töölised hulgal kokku jooksid. Kuna politseinikke nüüd suurem hulk oli, ei tahtnud nad töölistele järele anda; töölised aga tungisid ägedasti peale. Tekkis äge lööming tööliste ja politseiikkude vahel,

¹⁾ „Стачки 1881—1895. гг.“ Центрархив. — Москва, 1930, стр. 24 и сл.

mis politseinikkude lüüasaamisega lõppes. Direktor Lieven, kes politseinikkudele appi ruttas ja töölisi rahustada püüdis, sai kiviga tugeva hoobi pähe, nii et tema veriselt maha kukkus ja teda lahinguplatsilt ära kanda tuli. Oli rida haavatuid ka politseinikkude ja tööliste hulgast.

Haagikohtunik, kes kõige pahemat kartis, kamandas lüüasaanud politseinikud vabrikuvälituse majasse, mille ukсед ja aknaluugid kõvasti suleti. Nüüd tungisid töölisel maja peale ja hakkasid uksi ning aknaid lõhkuma; pommitati kividega ja kaigastega, kuid vastast sealt siiski kätte ei saanud. Alles kaugel pärast keskööd lõpetasid töölisel maja piiramise ja läksid laiali.

Järgmisel päeval töölisel tööle ei läinud; osa töölisi (aruannetes kõneldakse soomlastest-töolistest) nõudis passe kätte, et ära sõita, kuna uusi kokkupõrkeid karta võis ja edasitöötamiseks kellegil tuju ei olnud. Ähvardati koguni vabrikut purustada, kui nõudmist ei täideta.

Vaheajal oli haagikohtunik kubernerile võitlustest teatanud ja abiväge palunud. See tuli jalamaid: saadeti kohale kubermanguvälituse ametnik kahe politseiprivati, 6 sandarmiallohvitseri ja 30 soldatiga. Alles selle suurema sõjaväelise jõuga läks korda töölisi maha suruda. Millele muidugi jälle rasked karistused, vangistus, väljasaatmised jne järgnesid. —

Oma iseloomult on Port Kunda võitlus üks ägedamaid ja vihasemaid, ja siingi on tööliste ühistunne, seltsimeeste kaitse, nende varjamine ülekohtu vastu, mis võitluse esile kutsub. Kuid ka siin tuleb võitluse ägeduse sügavamalt põhja otsida võitlusemeeleolus, mis kahtlemata olemas oli juba enne seda kui tulesäde sellele pinnale langes.

Võitluse ideoloogilise arengu algastmed

Tõuseb kahtlemata küsimus: kuivõrd kõrgis käsitatud liikumistes, kõrgis kõnesoleva ajajärgu võitlustes — streikides, rahutustes, kokkupõrgetes riigivõimuga, — kuivõrd siin juttu võib olla klassilisest arusaamisest, kuipalju töölisel teadlikud olid oma võitluse klassilisest iseloomust; kas ja kuikaugele olid tööliste klassivõitluse ideed tööliste hulka tunginud, või kas olid selles teadlikud liikumise eesotsas seisvad töölisedki. Materjalid, mis võitluste kohta olemas, selle kohta otsekohest vastust ei anna, olgugi, et valitsusevõimud alati ja igal juhtumil „juhte“ otsivad, neid kõiges

süüdlaseks peavad või vähemalt süüdlaseks teha püüavad. Aga ka seal, kus neid arvatakse leitud olevat, jääb nende poliitiline nägu selgitamata. Ja kui näiteks Kreenholmi streigi puhul 1882. a. Deitrich sellest kõneleb, et tööliste huigas isegi üks isik olevat, kes poliitilise tegevuse pärast valve all olnud, siis ei kuule me siingi ligemalt, milles asi õieti seisab.

Kui uurimis-materjalidest loeme, et Kreenholmi töölisel 1872. a. sandarmiohvitseri poole pöörasid, ja temalt toetust lootsid; et nad hiljem kubernerile telegrammi saatsid ja teda appi kutsusid; et isegi 1882. a. streigi puhul, nagu Deitrich kirjutab, töölistehulk palja peaga sandarmikindrali ees seisis ja vagusi tema seletusi kuulas, siis tekib mulje, nagu ei oleks siin üldse mingit arusaamist võitluse klassilisest iseloomust, nagu oleks kõik stüühiline liikumine olnud.

Kui tööliste kaugelt suurema hulga kohta arvata tuleb, et neil vaevalt aimu oli klasside vahekorra, klasside iseloomust, klassivõitlusest ja selle eesmärkidest, siis on ometi mõnesuguseid andmeid, mis oletada lubavad, et klassivõitluse ideed siiski juba sel ajal, olgugi nõrgalt, olgugi segaselt ja kitsas ulatuses eesti tööliste ringkondadesse olid hakanud tungima. Tuletame kas või sama Deitrichi aruannet meele, millest selgub, et kahtlusealused isikud — teistest vabrikutest sellepärast välja olid kihutatud, et nad seal tööliste liikumisest osa võtsid. Ja loomulik, et need töölisel Narvas oma arusaamist mitte südamesoppi ei matnud, mida väga selgesti 1882. a. streigi ettevalmistus ja korraldus näitab.

Kuid ka muidu ei olnud eesti töölisteklass muust maailmast õhukindlalt lahutatud inimkogu. Ühest küljest ulatasid siia kuulused ja teated Lääne-Euroopa töölistevõitlustest ja töölisteparteide tegevusest. Ei ole kahtlust, et siingi näiteks Pariisi Kommuuna võitlustest oli kuuludud, ja mitte ainult seda, mis kodanlik kirjandus ja ajalugu kõneles. Muidugi võis see kõik veel segane ja puudulik olla, kuid üldise aimu klassilisest võitlustest andis see ometi.

Teiselt poolt oli Eesti — Tallinna-Peterburi raudtee avamise järele — pealinnaga õige ligidasse ühendusse sattunud; eesti tööliste arv Peterburi vabrikutes ja tehastes kasvas kiiresti, ja kahtlemata sattus nii mõnigi nendest ühes vene töölistega võitluse keerisesse, õppis tundma põrandaalust elu ja tutvunes võitluseideedega, mida selles põrandaaluses ilmas levitati.

Oleks uskumata, kui sellest midagi tagasi Eestisse ei oleks ulatanud, iseäranis ägedatel võitluseaastatel 70-date a. lõpul ja 80-date a. algul, mil vene ühiskond üldse väga ärevaid silmapilke läbi elas, kus „Narodnaja Voljä“ tegevus oma haripunktile jõudis. Eesti avalik ajakirjandus pidi sellest muidugi nii kirjutama, nagu tensor soovis, ja meil ei ole vähematki kahtlust, et eesti rahvuslik kodanlus sellal kõige tõsisema meelega tsaarivalitsuse ees põlvitades ja sealt „kõiki häid andeid“ oodates — kuni mõisnikkude eesõiguste kärpimiseni talurahva kasuks! — kõige sügavama südame põhjani revolutsioonäride võitlust tsaarivalitsuse vastu hukka mõistis. Aadu Reinvaldi üks kordaläinumaid luuletusi — Aleksander II tapmise puhul — on kahtlemata tõsisest südamest tulnud. Kuid ei ole mingit kahtlust, et põrandaaluseid teid mõõda ka teistsugused vaated ja arusaamine Eestis maad leidsid. M. Martna, näiteks, teab oma mälestustes jutustada, et „Virulase“ toimetaja Jaak Järv, olgugi, et ta otse sealtsamast rahvuslaste pesast, „Sakala“ perest, oli tulnud — kuigi sealt tüliga lahkunud, — et see Järv Aleksander II tapmise üle sedavõrd rõõmustanud, et kohe trahterisse läinud ja pudeli veini ostnud. Arvatavasti ei joonud ta seda üksipäini, vaid mõne oma — mõtteosalisega. Pidi vististi teisigi samatimõtlejaid olema. Ja kui väikekodanlisest Viljandist tulnud Jaak Järv kuidagi seesuguste vaadete kandjaks oli saanud, siis pidi neid vaateid ikkagi laiemalt liikumas olema.

Meie teame, et need revolutsiooniideed, mis tolleaegseid liikumisi Venemaal kandsid, mitte proletariaadi klassivõitluse ideed ei olnud, kuid teame ka seda, et tööliste võitlus Venemaal juba neil aegul õigele klassivõitluse teele hakkas välja tüürima. Me teame, edasi, aga ka seda, et juba sel ajal Tallinnas, näiteks, Saksamaa sotsiaaldemokraatlikku kirjandust, nimelt ka jooksvat ajakirjandust loeti, et seal juba 70-datel ja eriti 80-datel aastatel põrandaalustes ringikestes proletariaadi võitluse küsimusi arutati. Meile on järele jäänud isegi rida nimesid sellest ajast: töölisest nagu A. Burland, Petrick, Otsmann, Kraut, Ellek, Sherman jt. ei olnud mitte ainult ise hoõlikad saksa sots.-dem. ajalehtede lugejad, vaid kandsid sotsiaaldemokraatia ideid ka oma ümbruskonda laiali. Ja need ideed paistavad mälestuste järele väga sõjakad olnud olevat. Kõneldud peatselt kättejõudvast revolutsioonist, milleks ette valmistatud (kõneldud isegi laskeharjutusi pidamas, õpetatud poisikesi püssi laskma jne).

Üksikud mälestused kõnelevad edasi sellest, et ka mujal põrandaaluseid teid kaudu revolutsioonilikku kirjandust saadud. Martna teab rääkida Malla mõisa toapoisist, kes oma sotsiaaldemokraatlikkude vaadetega isegi härrastele tuntud olnud, kuid mida seal siiski kardetavaks ei olevat peetud. Sm. Leo Reiman mäletab Tartumaalt paari kõster-kooliõpetajat, kes salaja võõrakeelset (prantsuskeelset?) kirjandust olevat saanud. Ja Hermiine von zur Mühlen, üks austria aadlikkude võsu, kes Põltsamaa lähedale mehele saanud ja seal 1905. a. revolutsiooni päevad läbi elanud, kõneleb oma kibedates mälestustes Balti aadli ringkonnast muuseas ka ühest juhtumist, kus ta Tartus saksa raamatukaupluses (P. Krügeri — ?), kus ta omale teatud usalduse võitnud, otse uskumata rikkaliku revolutsioonikirjanduse ladu leidnud — muidugi keldri kaugemasse nurka peidetult, kuhu seda keegi poleks otsima ulatanud. Nähtavasti oli sel vanal raamatukaupmehel nii sidemeid välismaaga ja teid, kust kaudu seesugust kirjandust sai muretseda, teiseks aga vististi ka teatud usaldusringkond, kes seda kirjandust tarvitas.

Need üksikud näited — ja muidugi on see ainult väike osa tõelikust seisukorrast — kõnelevad siiski selgesti küllalt sellest, et revolutsioonilikud ideed, proletariaadi klassivõitluse ideed juba varakult ka Eestisse tungisid, osalt küll haritlaste ringkondadesse, osalt aga ka tööliste hulka ulatades. Peamiselt oli see küll Saksamaa sotsiaaldemokraatlik kirjandus ja ajakirjandus. Selle võitluseideed — Saksamaa sotsiaaldemokraatia oli sel ajal (1878—1890) põranda alla aetud ja kõneles sealt õige teravat võitlusekeelt — sattusid Eestis õige ärevale pinnale, sellesse rahvusliku liikumise õhkkonda, mis kõiki rahvakihtisid mõisnikkude eesõiguste vastu võitlema kutsus. Siia juure tulid põrandaalused teated revolutsiooniliikumisest Venemaal. Kõik see ideede, vaadete, püüete kogu ühines siin kuidagi omapäraselt ja võttis kuju sedamööda, missugusele ühiskondlikule pinnale ta sattus. Jaak Järv oma revolutsioonilikkusega, olgugi, et ta ise sulaseperest pärit oli, jäi väikekodanlikeks ideoloogiks, kes oma revolutsioonilootustest pettunult — spiritismilt ja muudest sarnastest mustakunsti allikatest töörahvale vabane mist lootis¹⁾. Haritlased kangusid oma väike-

¹⁾ Pärast Oktoobrirevolutsiooni jäi ta siiski Nõukogude Venemaale elama ja kui temaga 1918. a. Moskvast kokku puutusin, suhtus ta kõigiti heatahtlikult Nõukogude valitsusse. Siin ta surigi (arvatakse, et uppus) 1920. a. kevadel.

kodanliste vaadetega samati tagurluse surve all ja muutusid harilikkudeks kodanlasteks, osalt said neist väikekodanlikud sotsiaaldemokraadid (nagu Martna), kes mitte vähem hädaohtlikud töolisteklassi vaenlased ei ole.

Töölise ridades võttis see ideede rist-sugutus siiski nähtavasti revolutsiooniliku võitluse ilme; sellest kuulsime eespool Tallinna põrandaaluse ringi kohta, see seletab meile ka meeoleolu, mis valitses Narva tööliste keskel, ja mida nägime Kunda tööliste väljaastumistes. Seesugune revolutsiooni-meeleoluline tagapõhi teeb meile need sõjalikud väljaastumised vähemalt arusaadavaks, kuigi meie neist ei näe, kuivõrd siin klassivõitlusest selge ettekujutus olemas oli. Igatahes võib aga kõigest sellest oletada, et vähemalt 80-date aastate töölistevõitlustes Eestis klassivõitluse ideed juba teatud osa mängisid, et tööliste meeoleolu nendega teatud määran juba oli läbi imbunud, kuigi neist veel kaugeltki selget arusaamist ei olnud, vähemalt tööliste laiaades hulkades mitte.

Lõpuks veel üks küsimus — eesti ajakirjanduse suhtumine tööliste võitlusesse. Juba eespool kuulsime mõõdamannes sellest, missugusel seisukohal seisis tööliste klassivõitluse küsimustes eesti rahvuslik ajakirjandus „Sakalaga“ eesotsas. Küll kirjutas Jannsen oma „Postimehes“ Kreenholmi streigi puhul 1872. a., et tööliste olukord Narvas tõesti hullem olevat kui orjadel kusagil Aafrikas, kuid muidugi ei saanud siin juttugi olla tööliste klassilisest toetamisest. See on harilik „üldinimesearmastav“ seisukoht, mida siin võis võtta, sest Narva töölised ei olnud ju — eesti hallparuni orjad.

Huvitava märkuse leiame omaaegse Tallinnamaa kubeneri vürst Schahovskoi päevaraamatust. See 80-date aastate venestusepoliitika järjekindlam teostaja Eestis kõneleb muu seas sellest, et Tartus A. Ainti toimetusel ilmunud (1879—1881) ajalehel „Tartu Eesti Seitungil“ töölistega mingisugune side olevat olnud ja leht isegi Kreenholmi töolistelt toetust saanud. Meil ei ole mingisuguseid teisi andmeid, mis seda tõendust kuidagi otsekohe kinnitaksid,

ja võib arvata, et kuberner kõikide kohta, kes küllalt vanameelsed ei olnud, salakaebtusi sai, mille andmed täpsed ei tarvitse- nud olla. Ei ole seesugused kaebtused võimatud ka Ainti kohta. Kuid mõned kaudsed andmed võivad siiski sennapoole vihjata. Aint pidi siiski omaviisi rahu- tute vaim olema, sest ta sattus ajalehes avaldatud kirjutise pärast kohtu alla ja mõisteti isegi 6 kuuks vangi (1881), sündmus, mis sel- lal eesti ajakirjanduses kuulmatu oli. Süü- distus seisis selles, et ta ajalehes silda- kohtuhärrade „lugupidamist ja seisukorda“ kahjustanud. Ka see ei kõnele iseendast veel midagi Ainti töolistesõbralikkusest. Kuid kui me edasi kuuleme, et Aint oma ajalehe J. Järvele müüs, kes teda Tallinnas „Virulase“ nime all välja andma hakkas, ja et samane Järv oma lehes üsna selgesti töolistesõbralikku värvi näitas, siis võib kõiki neid kaudseid andmeid kokku võttes juba ennem Schahovskoi märkuse tõelik- kust uskuda, kuigi see veel ammugi tõendatud ei ole. Igatahes võib selle „toetuse“ all, millest Sch. kõneleb, pare- mal juhtumil juttu olla ikkagi vahest ainult tellimiste kihutusetööst tööliste hulgas. Ja see on mõeldav, sest ka Järve „Viru- lane“ leidis tööliste hulgas rohkesti luge- jaid, pidi siis ju ka tellimiste organiseeri- jaid olema. Muidugi oli see, mis „Viru- lane“ või mõni teine leht sellal tööliste kasuks ütelda sai, õige kitsastesse raami- desse surutud, sündis enamasti kaudselt, kuid töölised võtsid tänuhulka vastu ka selle vähese, mis ikkagi midagi muud oli, kui „Sakala“ jäme sõim ja sotsiaaldemo- kraatide varasteks, mõrtsukateks ja põleta- jateks tembeldamine.

Kaheksakümnendate aastate lõpupoole vaibub aga see võitlusemeeleolu eesti töö- liste ridades raske tagurluse surve all, ja läheb mööda enam kui kümmeaastat, enne kui revolutsioonivõitluse ideed jälle uuesti hakkavad Eestisse tungima ja siin- maad võtma, nüüd aga juba sügavamale juurdudes ja püsivalt töölisi võitlusele valmistades. See kuulub aga juba teise ajajärgu eesti töolisteliikumises, olles ette- valmistuseks 1905. a. revolutsioonivõitlus- tele. Ja sellest tuleb juba eriti rääkida.

Misso vald Eesti klassisõjas

Eelmärkused

Eesti klassisõjas olid piiriäärsed maakonnad need, kus otsekohene sõjategevus punaste ja valgete vahel kõige kestvam oli.

Kevadel 1918. a. purustas saksa junkrute militarism Eesti töörahvavõimu ja revolutsiooniline osa eesti töörahvast taganes okupatsioonivägede ülevõimu tõttu Nõukogude Venemaale. Sama aasta sügisel, novembris, peale saksa militarismi kokkuvarisemist saksa oma revolutsioonis, pöördus eesti sõjariistus töörahvas Nõukogude Venemaalt Eestisse tagasi, et oma õigusi, mis saksa militarism purustanud, uuesti maksma panna.

Eestisse mindi kahest kohast: idapiiri põhjapoolsest osast Narva—Tallinna sihis, ja sama piiri lõunapoolsest osast Võru ja Tartu sihis. Kohe üle „piiri“ sammudes, põhjapoolses osas temale veel alies lähenedes, tuli töörahval verist võitlust alata kodanluse ja kapitalismi verekoertega. Hoogsalt arenes esimene pealetungimine, orjaperemeeste röövsalgad löödi osalt puruks, osalt aeti põgenema, ja juba lehvis punane lipp üle suurema osa Eesti. Aga siis tuli rahvusvaheline imperialism, tulid need, kes interventsioone korraldasid Nõukogude Venemaa kägistamiseks, tulid eesti kodanlusele appi, kui see vaakus juba surma. Ja neil ühinenud timukatesalkadel läks lõppeks korda eesti töörahva võimu uuesti maha suruda. Neil läks see korda ainult seetõttu, et eesti töörahva suur liitlane, Nõukogude Venemaa, oli tol ajajärgul ise kõige ägedamas heitluses oma pealerõhuva kontrerevolutsiooniga ja väliste interventsionistidega ning ei saanud eesti võitlevat töörahvast küllaldaste jõududega imperialismi ühiste jõudude vastu toetada.

Ligi aasta aega kestsid need eesti revolutsioonilise töörahva võitlused rahvusvahelise kodanluse löökrühmade ja oma maa valgekaardlastega. Pikemat aega püsisid need võitlused nimelt piirile lähematel maaaladel, ning sellepolest paistab eriti silma Misso vald, mis asub Eesti lõunahommikupoolses nurgas.

Neist kestvatest võitlustest, mil Misso vald ühes naabrivaldade osadega käis mitmel korral käest kätte ja lühemate ajajärgude viisi kord töörahva, kord valgekaardlase kodanluse võimu all oli, toome kujuka ülevaate täh. võitluste aktiivse kaastegelase sm. A. Kikkase mälestuste ülestähenduste järele. Sm. Kikkas oli

tol ajal noor, aga väga tähelpanelik ja agar punaväelane. Olles kohaline Misso valla elanik, oskas ta paremini kui keegi teine kõrvaline leida sidet nende võitluste käigu ja kohaliste olude ning tingimuste vahel. Pealegi ei piirdu sm. Kikkase kirjeldused üksnes klassisõja sündmustikuga, vaid andes kõigepealt sotsiaalse läbilõike Misso valla elanikkude kihitusest ja klassilistest vahekordadest veel tsaarivõimu aegsetes tingimustes, näitab ta ka kohalise, s.o. Misso „oma“ revolutsiooni arengut 1917. aastast alates, sedaviisi kohapeal toimunud sündmustikku järkjärgult edasi viies.

Võib küll olla, et mõned üksikud toonitud alamaltoodavas kirjelduses ei ole viimase punktini õieti tabatud nii tolleaegsete nõukogudevõimu poliitiliste, kui ka punase sõjaväe juhtiva organi strateegiliste korralduste suhtes. Niisugused juhtumid — kui neid on, siis ainult mõned üksikud — on seletatavad autori nooruse ja vilumatusega sel ajal, mil ta oli ainult liht reamees. Need vead, kui neid leidub, kohustagu teisi seltsimehi, kellele mõnigi asi või nähtus paremini teada, sulge kätte võtma ja oma poolt täiendavaid kirjeldusi tegema, millest ajalootõde ainult võidab.

Senini on seltsimehed saanud ajaloomisjonile üsna mitmesuguse iseloomuga kirjeldusi töörahva võitlusest Eestis, nagu sündmustest 1905. aastaga ühenduses, 1917. a. revolutsioonidest, klassisõja aegsest ning hilisemast verise valge terrori olukorrast Eestis. Alamaljärgnev kirjeldus Misso vallast käsitab peamiselt otsekohese klassisõja episoodide üksikute võitluste üle tolleaegse punaväelase jutustusel. Teised seltsimehed — klassisõjaosalised, asuge hoogsalt tööle niisuguste otsekohese klassisõja kirjelduste loomisele, sest nimelt sellest harust oleme meie senini ajaloomaterjale kogunud äärmiselt vähe. Ometi vajab kogu Eesti klassisõda üksikasjalist ja igakülget valgustust, millega üks-kaks autorit valmis ei saa. Iga üksiku kirjelduse väärtus ainult tõuseb sedamööda, kui võrd temale ilmub kaaskirjeldusi, kui võrd nad üksteist täiendavad ja üksikuid ebatäpsusi õiendavad, sest ainult sel teel loostame lõpuks ühise terviku, kus kõik head ja vigased küljed ette toodud.

Meil, revolutsioonilistel eesti proletaarlastel, on oma verise terrorikodanlusega veel arved õtendada, uus klassisõda Eestis ei ole mägede taga, sellepärast peame me tundma eestkätt oma vigu, et neid

enam mitte korrata ja kodanlusel mitte lasta neist omale tuge leida.

Samuti asugu kiiresti mälestuste kirjanemisele need seltsimehed, kes teavad klassivõitluse juhtumeid üksikutes töökohades ja ettevõtetes Eestis. Algsu sellel ajal on juba tehtud kirjelduste avaldamisega Narva vabrikute kohta (vaata kirjeldus Kreenholmi manufaktuuri üle, „P. R.“ nr. 13). Narva seltsimehed, jatkake täiendavat tööd! Seltsimehed Tallinnast, Pärnust, Tartust jne, teie ei ole oma linna töökohtades ettetulnud võitlustest veel midagi kirjutanud — kord on teie käes!

Seltsimehed, 15 aastat töörahva nõukogudevõimu suures Nõukogude Liidus tuletagumele meele, et aeg kaob, läinud aja sündmused ununevad meelest, üksikud võitluste osalised lahkuvad vähehaaval meie hulgast jäädavalt. Kes ei ole veel kirjutanud seda, mida ta kirjutada võiks, teadku, et tal tähtis kohustus proletaarne revolutsiooni vastu täitmata, ning tõtaku kiiresti oma võlga tasuma.

Toimetus.

Misso vald ja rahvas enne veebruarirevolutsiooni

Kaugel linnadest ja ka raudteedest, Võru kreisi lõunapoolses servas, kus asub viimane eesti keelt rääkiv rahvaosa vastu Vene- ja Lätimaad, metsade, soode ja järvede poolest rikkal maaribal — see ongi Misso vald. Põhja- ja õhtupoolelt piiravad teda Rogosi ja Vastseliina vallad, hommikupoolelt Setumaa ja lõuna-õhtu poolt Lätimaa.

Oma kultuurse arengu poolest on misso lased (ehk „missokesed“, kohaliku misso murde järele) teistest eestlastest, kes suuremate linnade lähemal, õige tublisti maha jäänud. Kohalikuks keeleks on n.n. „võru keel“, mis aga tublisti segatud setu murakuga nii üksikute sõnade, kui väljarääkimise poolest.

Vanema põlvega võrreldes on noorsugu aga juba tuntavalt edasi jõudnud. Kirjanduse lugemise ja üldse tihedama vaimlise sideme pidamise tagajärjel muu Eestiga on noorte hulgas kohaline „võru murrak“ puhtama eesti keele ees juba taganema löödud. Leidub üksikuid noori, kes kõnelevad juba üsna puhtast kirjakeelt.

Valla elanikkude peategevuseks on põllutöö, palju vähemal määral käsitöö ja metsatööstus. Mingisuguseid tööstusettevõtteid pole vallapiirides olemas, sedaviisi puuduvad ka tööstustöölised. Sotsiaalses jaotuses koosneb kohaline elanikkude-

mass oma enamikus talunikudest, kelle hulgas suur protsent jõukaid peremehi ja külakurnajaid, keskmikke, väikemaapidajaid, kehvikuid, siis popsnikkudest, talusulastest, päevilistest, moonakatest ja väikestest osast muudest töölistest, kes mitmesugustel tegevusaladel omale tööd leiavad.

Revolutsiooniajajärgul elas Misso vallas ligikaudu umbes 110 kohalist perekonda. Peale nende asus Missole ilma sõja päevadel hulk läti sõjapõgenikke. Kohalised perekonnad, peale lätlaste-sõjapõgenike, jagunesid oma majanduslisse seisust järele:

1) Suurtalunikud-külakurnajad, n.n. „täisverd peremehed“, kellel 50—80 hektari maad, 10—16 karilooma, nendest 8—10 lüpsilehma, 2—3 hobust. Töötab ise, peab sulast, tüdrukut ja karjast, suvel kibedamal tööajal palkab pävilisi, eestkätt oma popside hulgas, keda ta oma kurnajakäpa all hoiab. Linakitkumiseks, sõnnikuvedamiseks, kartulivõtmiseks jne korraldab hulgalise osavõtuga tööpäevi n.n. „talgude“ nime all¹⁾, talvel peab lina puhastamiseks palgatud töölisi jne. Nende „täisverd peremeeste“ hulka tuleb arvata majanduslisse jõukuse järele veel paari kohalist kaupmeest ja veskipidajat, kes samuti maade omanikud.

2) Jõukad peremehed, kellel 30—50 hektarit maad, paar hobust, 4—6 lüpsilehma, töötab oma perekonna tööjõuga, peab karjast, kui omal karjaealisi lapsi ei ole. Mõnikord palkab ka kõrvalist tööjõudu.

3) Keskmikud ja väikemaapidajad, kellel 10—30 hektarit maad, 1 hobune (mõnikord 2), 2—4 lehma, töötab ainult oma pere tööjõuga. Need kohad oma enamikus on tekkinud endistest suurkohtadest, näit. päranduste jaotamise teel jne.

4) Vaesed maatainimesed — popsid, kellele suurtalunik annud tükikese pahe-mat maad sooservast ehk muust halvemast kohast kapsa- ja kartulijaia jaoks, kuhu popsnik majaütikese peale teinud,

¹⁾ „Talgud“ on isesugune kehvade maatainimeste eksploateerimise viis külakurnajate poolt. Talunik, kel mingi niisugune töö käsil, kutsub kõik küla ja ümbruskonna töölised, sulased ja tüdrukud üheks päevaks (enamasti pühapäeviti) oma juurde kokku, ka mõned perepojad ja -tütred satuvad hulka. Lõhutakse terve päev kõhutäie söögi ja mõne napsi viina eest peremehele tööd teha. Kuna mõnelgi pead „soojad“, siis on „lõbu ja nalja“ palju. Öhtul teevad nooremad tantsu ja mängu. Talgule kokkukutsumist toimetatakse mõnikord ka niimoodi, et peremees sõidab mööda küla ringi, viina pudel kaasas, talgulisi tellima. Kutsutavale annab sealsamas napsu viina, sest kes juba peremehe käest viina saanud, ega see enam tihka ära öelda. Muust tasust pole muidugi juttu.

peab ühte lehma, paar lammast ja seapõrsa ületalve. Lehm käib peremehe karjas. Kõlbmatu maatüki tarvitamise ja lehma karjaskäimise eest peab popsnik peremehele suvel teatud hulk „päevi tegema“. Peale selle on peremehel õigus tarbekorral popsnikku ka muul ajal väikese tasu eest omale tööle panna, kuigi popsnik mujal paremat teenistust võiks leida. Suuremalt osalt peavad popsnikud mõnda ametit, näit. nad on müüriisepad, puusepad jne, ehk peavad oma peategevuseks puuraiumist mõisa metsas, mis eriti talvisel ajal kindlamat teenistust annab. Nende maatainimete perekonnad on seks allikaks, kust suurperemehed peajasjalikult omale tööjõudu palkavad sulaste, tüdrukute, karjaste ja muude tööliste näol.

5) Mitmesugused töölised, ilma maa ja oma majapidamiseta, peavad mingit ametit, või käivad muudel töödel, elavad oma perekonnaga kellegi juures „korteris“, enamasti taluperemeeste sellekohastes urgastes. Siia hulka käivad ka üksikud tööliised, kel „kodu seal kus kott maas“. Samasse liiki tuleb arvata ka Misso mõisa moonakaid, kes ilmasõja päevil peremeheeta ja leivata jäid: endine mõisarentnik läks ära ja sõjaolude tõttu ei leidunud uut rentnikku, nõnda lõppes töö mõisa põldudel ja moonakatel teenistus. Nad kõik otsisid omale muudel aladel tööd.

Kõiki Misso elanikke nende majanduslise seisu järele protsendiliselt jaotades saaksime ligikaudse pildi:

1) Suurtalunikke-külakurnajaid	umbes 20%
2) Kesktalunikke	30 „
3) Väikemaapidajaid	20 „
4) Maata kehvikuid (popsnikud jne)	20 „
5) Mitmesugused töölised	10 „

Nõnda leiame me Missos 30% otsekoheselt kurnatavaid, kellest esimene, s.o. külakurnajate grupp tervelt, teine grupp, s.o. jõukad peremehed, osaliselt, sel või teisel näol puhast kasu välja pigistavad.

Kuni Oktoobrirevolutsioonini läks Misso valla rahva majandusline areng muidugi kapitalistlist rada. Külakurnaja või suurtalunik ihkas saada väikeseks mõisnikuks, jõukas talunik — suurnikuks, väikemaamees — jõukaks talunikuks jne. Isegi maatainimesed, kuigi tundsid endid jõuka kihi kõrval kurnatava kihina, ei osanud oma elujärje parandamiseks muud tahta, kui maad saada, mis aga harilikult täide ei läinud. See maajanu ja „ise oma peremeheks“ saamise tung ajas ajajooksul palju vaeseid

inimesi Missost välja kaugele Vene sismaale ja Siberisse, kus pidi olema vabamaad. Siber oli üldse vaeste maatainimete õnne- ja unistusmaa. Mäletan oma ema soovi, kui väike olin, et mina viiksin ta ära Siberisse, kui suureks kasvan.

Kuni ilmasõjani elas Misso vald oma vana ühetoonilist elu. Rahva enamus ei tundnud muud vaimutoitu, kui kirikus ja palvemajas käimist. Leidus ka küllalt neid, eriti kehvikute ja maatainimete ning tööliste hulgast, kes meelelahutust käisid otsimas Misso kõrtsis, kus tihti kõik teenitud kopikad ja perekonna vara maha joodi. Kirik asub Vastseliinas, s.o. Missost umbes 30 versta, nõnda võisid kirikus käimist endile lubada ainult talupered, kel oma hobused. Kehvemad pidid leppima n.n. Pugala Kolga palvemajaga valla koolimaja ruumides, kus „jutlust“ virutas harilikult kohaline koolmeister. Sulastele ja tüdrukutele andsid peremehed pühapäeviti just niipalju vaba aega, et nad jõuaksid koolimajas palvetunnil ära käia. Palvejorutamised ja igasugused usumäratsemised olid Missos suures aus, kui madala kultuursetasapinna paratamatud seltsilised. Nii kirikus kui koolis, palvemajas ja mitmesugustel usuhullustajate koosolekutel pumbati kuulajatele, eriti kehvikutele ja muudele tööliste, seda ainsat „tõde“ sisse, et „kes on pandud orjama, see orjaku heameelega.“ Sügav vaimupimedus eraldas missolasi muust ilmatst. Sellepärast oli ka kehvikute ja maatainimete hulgas vähe neid, kes tegelikult suutsid oma rasket majanduslist seisukorda kergendada ise oma pealehakkamisega kas väljarändamise, ehk muul teel. Alles uuema aja noorsugu hakkas juba vanemate vaimupimeduse uinakust ärkama, mispärast nii kirikupapp kui koolmeister sõitlesid oma jutluses eriti noorsugu „hukasoleku“ ja leiguse pärast kiriku vastu. Kui sõjakoolitamine Missos teatavaks sai, siis oli paivejorutajatel seletus lihtne: seda olevat juba ammu võidud oodata, see on jumala karistus suurte pattude pärast, muidu läheb inimsugu hukka. See „tõde“ leidis laialt uskumist.

Kui nooremad inimesed ei olnud vanemate usuhullustuseselutusega päri ja endid sõja eest hoida püüdsid, siis võimalust mõõda püüdsid sõjateenistuse eest varju pügeda ka vanemad inimesed, kes selle „usutõe“ vastu muidu ei vaieinud. Küll ei läinud kõigil korda „paku pügeda“, paljud pidid minema väerinnale. Sõda oligi esimene tuulepuhang, mis Misso valla vete senini rahulise pinna järsku

virvendama löi. Sõda hakkas möllama kõigi oma koledustega.

Missos kasvas sõjaärevus sedamoodi, kuidas sõjategevuse otsekohesed tagajärjed ikka rohkem hakkasid silma paistma. Hakkas teateid tulema missolaste surma- saamistest tuleliinil, vangilangemistest sakslaste kätte, mõnedki ilmusid koju tagasi invaliididena, ilma käe ehk jalata. Ka hakkasid Pihva-Riia kiviteel liikuma läti sõjapõgenikkude voorid Riia poolt kaugemale, osa peatas neist Missos ja mujal ümbruskonnas, osa läks veel kaugemale edasi. Juba kostis Dvinski alt suurtükimürin... Missos kasvas elevus.

Nüüd hakkas suurnikkudel saagiaeg. „Sõda kuni võidurikka lõpuni!“ — selle loosungi võtsid ka Misso kulakud, kaupmehed ja jõukad talunikud täiesti omaks. Neil olid suured toituainetega tagavarad ja nüüd, kus hinnad kerkinud, tegid nad head äri. Isegi mõned nõrgemad talunikud, kel varem suured võlad kaelas olid, said nüüd vilja ja loomade müügist nii head sissetulekut, et võlad ruttu kinni maksid. Teiselt poolt oli Misso kulakutel heaks teenistusallikaks samagongi ajamine, mis viinamüügi keelu tagajärjel õitsele löi. Nõnda viisi said talunikud vilja eest head raha, ükskõik kas seda otsekohe maha sahkerdades, või enne samagonniks ajades. Lugu läks isegi niikaugemale, et vaesed maatainimesed ei saanud enam puuda jahugi osta — kõik oli kas müüdüd, ehk samagonniks tehtud.

Misso kehvikutest ja töölistest töötas sel ajal hulk inimesi Riia all ja Isborskis kaitsekraavide kaevamisel. Soldatiperekonnad ja -omaksed said tsaarivalitsuse käest abiraha — ja üsna tihti oli mõneski kehvavas soldatiperekonnas asi nii, et nüüd saadava abirahaga paremini ära elati, kui enne, kui mees või isa raskete elu- ja töötin- gimuste tagajärjel kõik teenistuse kõrtsis maha jõi, perekond kodus aga otsekohes- ses mõttes nälgis.

Veebruarirevolutsioon Missos

Sõnum isevalitsuse kukutamisest tuli missokestele täiesti ootamata. Kui nooremad inimesed selle teatega varsti rahule jäid, siis vanemad ei suutnud pöörat kükil ajal uskuda. Kuidas — ilma keisrita? See on sama hea, kui ilma peata olla. Oli selle küsimuse üle palju vaieldusi ja kokkupõrkeid. Üks ütles, et peab saama rahvavalitsus, teine aga tõendab, et ilma keisrita ei või kuidagi olla, sest kui võim läheb paljude kätte, siis tõuseb niisugune

tüli ja purelemine võimu pärast, et ilma- elu läheb hukka. Leidus isegi niisuguseid, kes tõendasid, et Eesti peab saama iseseis- vaks! Maatainimesed ja töölisel aga ihkasid niisugust valitsust, kes sõja lõpetaks, mõis- nikud minema kihutaks ja mõisamaad keh- vadale jaotaks. Misso mõisa maad seisid sel ajal just söödis, keegi ei harinud, nõn- daviisi torkas see sotsiaalne ülekoos Misso kehvikutele eriti teravalt silma. Rikkad talunikud aga hirvitasid kehvikute ihkete üle: „Mis teiesugune ka maaga teeb? Ta ju süüa ei kõlba. Või lähete ise adra ette?“ Kehvad aga vastu: „Teil seda va mammonat küll, mis meie verevaevaga kokku aetud, eks nüüd andke osa meile, siis saame hobused.“

Nõnda hakkasid revolutsioonilise pöörde mõjul klassilised vahekorrad ja lahkumi- nekud ka Missos päev-päevalt ikka roh- kem selguma.

Sügisel toimetati vallamaja juures hää- letamist, vististi asutavasse kogusse vai- mise puhul. Hääletamise eel käisid suu- red vaieldused selle üle, missuguse numbril või nimekirja eest hääletada. Enamlaste nimekirja oli nr. 2, aga enamlaste par- teist, tema programmist olid missolastel õige udused ettekujutused. Valimiste lendlehel, mis meie kätte juhtus, lugesime küll, et enamlased nõuavad niisugust val- litsust, kes teeb rahu ja annab maad. Seda kuuldes lubasid kõik kehvad ja töö- lised hääletada nr. 2 poolt. Aga täieliku- mat ega põhjalikumat selgitust ei saanud missolased, sellepärast oli kulakutel kerge arendada oma agitatsiooni, et enamlased tahtvat „ühist pudrupada“ — kõik töötagu ühes, plütsa all, söögu ühes lauas, ühest kausist, elagu ühes ruumis, magagu huni- kus koos nagu loomakaril, et kui on sinul kaks paari pükse või saapaid, mis sa mu- retsenud oma töö-vaevaga, siis pead teise paari „ära jaotama“ laiskvorstile või joo- dikule, kes tööta ümber hulguh. Niisu- guseid ja sarnaseid „kollitusi“ levitati Missos enamlaste kohta. Seda tööd tehti isegi trükitud raamatukeste ja lendlehtede abil, aga ümberlökkavat seletust enamlaste poolt kas ei olnud, koguni, või ei osanud Misso kehvikud teda leida. Kuna pea- legi vallavalitsus oli külakurnajate ja nende käsikute käes, siis tekkis Misso kehviku- tel põhjendatud kartus, et „ega sellest enamlaste poolt hääletamisest midagi kasu ole, küll nad kuradid õõl enne ärasaatmist meie sedelid kastist välja võtavad ja ära hävitavad“. Kulakud püüdsid peale oma agitatsiooni kehvikute peale mõjuda ka surveabinõudega. Maatainimeste juures

oli see harilikuks nähtuseks, et jõukatele kurnajatele puuda või teise vilja võlgu oldi, mis võetud hädaajal tingimusele, et suvel tööga tasuda. Aga kulak võis viljalaenu edaspidi ka andmata jätta! See pole kehvikule naljaasi. Kuidas võis ta seesugustes tingimustes hääletada kurnaja vastu?

Kuigi üks osa Misso kehvikuid niiviisi arutas ja kõhkles, arenes teisel pool vähehaaval oma kohaline revolutsiooniline aktiiv välja, kes nii kuidas oskas ja aru sai, asus võitlusele enamliste loosungite, tööliste ning talurahva võimu eest. Kohalise revolutsioonilise „massina“ esinesid peajoones kehvad soldatinaised, kes valitsuselt väikest abiraha saades endid iseisvatena tundsid ega kartnud niiväga külakurnajate pigistusi.

Eespool tähendatud hääletamisepäeval sündis meil niisugune „ime“, mille sarnast ennem pole Missos nähtud. Soldatinaiste eestvõttel kogunes salk kehvikuid Lemmatsi poe juurde kokku. Keegi oli ka punase lipu valmis meisterdanud. Salk tegi demonstratsiooni! Korralikkudes ridades mindi mööda Riia-Pihkva kiviteed Misso vallamaja poole. Minnes lauldi revolutsioonilaule, nagu „Julgesti vennad nüüd tööle“, „Leinamarssi“ jne. Salga hulgast kostsid ka hüüded: „Ruttu rahu teha! Soldatid — koju! Leiba soldatite perekondadele! Maad maata kehvadele! Elagu nõukoguvallitsus!“ Nõnda võtsid revolutsioonilisemad missokesed need enamlaste partei loosungid kohe omaks, tundes loomusunniliselt, et ainult enamlaste partei võitleb tööliste ja muude vaeste inimeste eest.

Oktoober Missos

Mida rohkem sügise poole, seda enam hakkas Misso vald sõjaraskusi tundma. Sõda aga ei tahtnud kuidagi lõppeda. Algul ootasid sõja lõppu ainult vaesed inimesed, aga pärastpoole hakkasid sõjavastastele mõtetele kalduma ka teised vähem jõukad kihid, kelle majapidamine suuremat sahkerdamist ei võimaidanud, kuna väiksemast sahkerdusest saadavad sissetulekud sõjaoludest tulevaid puudusi üles ei kaalunud. Paljud, kes enne karjusid: „Sõda võidurikka lõpuni!“ — lausuvad nüüd, et „saaks ometi juba rahu“. Väerinnalt tulnud sõjaväelased jutustasid, kuidas soldatid enam sõdida ei taha, nõuavad samuti rahu ja vennastavad sakslastega tuleliinil. Sakslased ja venelased käivat üksteise juures kaevikutes külas. Sakslased olla rikkad viina ja sigarettide

poolest, mida venelased vahetavad nendelt leiva ja muude toidainete vastu.

Korruga, see oli hilissügisel, läks Missos jutt lahti, et Peterburis olla enamlasted (ehk „imablasted“, nagu vanemad inimesed ütlesid) riigivõimu „vägivaldselt“ oma kätte kiskunud, sellest hoolimata, et nad valimistel vähemusse jäänud. Kehvikud võtsid selle teate rõõmuhõiskega vastu, kulakud aga turtsusid viha pärast. „Vaata nüüd tuleb kommuuna!..“ Selle „hirmuhüüdega“ aeti kogu jõukate kiht kihama.

Kuna nüüd küsimus täies suuruses üles tõusis, kas olla nõukoguvõimu poolt või vastu, siis loomulikult olid selles küsimuses mõõduandvad iga üksiku missolase majanduslik tasapind ning huvid ja eesmärgid, mille poole keegi püüdis või igatses. Ja kuna sõjaküsimuses elanikkude enamus lõpuks sõjavastaseks muutus, siis võimuküsimuses oli gruppeerumine teistsugune. Parem olgu „demokraatiline“ valitsus ja „sõda võidurikka lõpuni“, aga mitte nõukoguvõim oma kommuunaga, — nii otsustas see osa keskmiktalupoegi, kes vahepeal sõjavastasteks olid hakanud. Demokraatline Eesti vabariik! — see sai nii külakurnajate kui ka keskmise jõukusega peremeeste ja väikemaapidajate ühiseks loosungiks. Isegi kehvikute hulgas leidis niisuguseid, kes osalt kulakute „kuradimaalimistest“ ärahirmutatuna, osalt niisama ärameelitatuina, kulakutele saba liputasid ja nende laulu laulsid.

Kui vallarahvast jaotada nõukoguvõimu poolt või vastu olijateks, siis võiksime ütelda, et poolehoidjaid (popsnikud, sulased ja muud töölised) oli ligikaudu üks kolmandik, vastaseid aga (talunikud ja muud majapidajad) kaks kolmandikku.

Nõukoguvõimu poolehoidjate vaeste inimeste ja tööliste aktiivis olid peale Oktoobrirevolutsiooni silmapaistvamad järgmised seltsimehed: 1) Kaarel Sõõru, 2) Villem Teterkof, 3) Jaan Zurin, 4) Alfred Kikkas (käesolevate mälestuste kirjapanija), 5) Karl Teder, 6) Valter Adler ja 7) Alfred Sommer. Need seitse seltsimeest astusid hiljem ka vabatahtlastena punasesse sõjaväkke (3. kommunistilisse Võru polku).

Olgugi, et Misso elanikkudest oli tugevalt kaks kolmandikku nõukoguvõimu vastaseid, kuid tegelikust vastuhakkamisest ei olnud esialgu veel juttu. Välispidiselt kujunes Missoski võimukorraldus nõukoguvõimu laadi — valiti meilgi oma täidesaatekomitee senise vallavaiituse asemele. Aga valitud said samad suurnikud ja jõukad peremehed, kes olid varem vallavolikogu liikmeteks. Selles

küsimuses viisid kulakud oma plaani igasuguste valede ja demagoogia abil ilusti läbi ja kohaline töörahva aktiiv ei olnud nii tugev, et kulakuid paljastada. Valimistel andsid ka kehvad oma hääled enamasti endistele tuusadele, sest „keda me siis ikka oma keskelt teisi valime, kui mitte vanu tuntud asjamehi, kes praegusel keerulisel ajal oskavad asju ajada“. Komitee liikmete hulka valiti küll ka paar kehvikut, aga need pääsid sinna jõukate toetusel teistele vaestele inimestele siinapettuseks kui kulakute sabarakud. Komitee esimeheks sai seesama külakurnaja Jaan Hakk, kes varem oli vallavanemaks. Nõnda tuli, et kui Misso suurnikud nõukoguvõimu vastu ei töötanud *vormis*, siis hakkasid nad seda nüüd tegema *sisus*. Ei võinud ju niisugune komitee oma ülesandeks teha nõukoguvõimu määruste ja juhtnõõride teostamise, küll aga nende vastu töötamise ja oma klassilise jõu organiseerimise. Sest kõigi jõukate püüdeks ja eesmärgiks oli Eesti „demokraatiline“ vabariik.

Sel ajajärgul oli Misso valla piirkonnas rohkesti sõjavägesid. Aga kohalise võimu organiseerimise ja elu-olu ümberkorraldamise peale ei avaldanud nad mingit mõju ega kaastegevust. Võib oletada, et see tuli kommunistide vähesusest neis väeosades, samuti ka kohalise keele mitte-osalisusest.

Sedaviisi kujunes terve olukord niisuguseks, et mingit nõukoguvõimu Missos tegelikult ei olnud, kõik need nõukogude keskvalitsuse dekreedid ja määrused, mis kulakute huvide ja püüete vastu käisid, ilusti teostamata jäid. Küll aga jagati veriseid ähvardusi neile, kes Missos tõelist revolutsiooni nõudsid. Ei ole sellepärast ime, et sellegi ühe kolmandiku (kehvikute ja tööliste) hulgast, kes algul nõukoguvõimule oma täit poolehoidu avaldasid, suur osa varsti eemale valgus, ükskõikseteks pealtvaatajateks muutus, oletades, et kui läheb võim päriselt „demokraatia“ kätte, ega siis enamlastele armu anta. Aktiivsete töörahva diktatuuri eest võitlejate hulk sulas õige kokku.

Lõpuks, olgugi suure hiljaksjäämisega, jõudis ka kõrgemate nõukoguvõimu asutuste organiseeriv käsi Misso valda. Talvel määrati Võru, kui kreislinna, täidesaatekomitee poolt Missole komissarid — kaks kohallist kehvikut-aktivisti Kaarel Sõõru ja Jaan Zurin. Neile tehti muude ülesannete kõrval kohuseks võidelda kulakute viljaga sahkendamise ja samagondi-

ajamise vastu, muretseda kehvikutele toiduvarustust ja selleks otstarbeks rikastelt talunikudelt kõik üle normi olev viilirekvireerida. Nüüd sülitasid Misso suurnikud tuld ja tõrva, kirusid nõukoguvalitsust maapõhja ning hakkasid plaane pidama vastuhoopide andmiseks.

Sm. Kaarel Sõõru oli ameti poolest tisser, 58 a. vana. Ta oli juba 1905. a. revolutsiooniliikumisest tegelikult osa võtnud, mille eest tsaarivalitsuse ajal ka vangis istus. Peale vangist vabanemist elas ta mõne aja Tartus, kus politsei teda tihti tülitas. Et tsaarivõimude eest rohkem varjul olla, selleks asus ta Missosse, meie kaugesse mahajäänud metsanurka. Siin võis ta kergemini hinge tõmmata. Tema oligi esimene Misso vallas, kes vaeste maatainimeste ja tööliste huvide eest aktiivselt välja astus. Enamlaste parteisse astus ta Oktoobrirevolutsiooni päeval. Suri 1921. aastal Samaras.

Sm. Jaan Zurin oli ka kohaline Misso valla tööline, aastat 32—35 vana. Peale viimasekordset Eestimaa väljataganemist kukkus eesti valgete käsi, istus umbes aasta aega kinni, pärast peeti tema üle kohtukomitit ja lasti maha. Tema naine Minna Zurin mõisteti 10 aastaks sunnitööle.

Sm-ste Sõõru ja Zürina esimeseks sammuks oli võimaldada kehvikutele, kes sel ajal suurt leivapuudust kannatasid, vilja saamist valla magasiadas olevast viljagavarast. Omal ajal oli vana vallavalitsus kirikupapi käest ostnud 12 puuda rükist, peale selle oli seal ka muud vilja. Magasiada võtmed aga olid täidesaatekomitee esimehe Hakk käes, kes vilja kehvadele jagamisest kuuldagi ei tahtnud. Teada saades, et järgmisel päeval tuleb selle vilja „jagamine“, toimetas ta vilja õösel kõrvale, nõnda et kehvade nälgijate jaoks oli tühi magasiat. Sm-d Sõõru ja Zurin ei saanudki oma kavatsust täide saata. Siit on näha, kuivõrd rasketes oludes tuli sm-stel Sõõrul ja Zurinal nõukoguvõimu juhtnõõre täita, kui kogu kohaline „võim“ klassivaenlaste käes, kehv ja proletaarne ollus nii väike ja nõrk, et ei suuda tõsisemat tuge pakkuda, väljastpoolt aga ei tule pea mingit ainelist ega moraalselt abi. Korra, kui Saksamaaga rahutegemine päevakorral oli ja Misso vallas asuvad väeosad, kes ka korra järele valvasid, vallas väija läksid, saadeti Võrust 12—14 punakaardlast, kes vallas korda pidasid. Nende tegevus avaldus peaaeglikult samagonnivabrikutega võitlemises.

Aga üsna lühikese aja — mõne päeva pärast pidid ka nemad Missost lahkuma — sakslased olid ligi.

Saksa okupatsioon Missos

Olgu küll, et kohaline võim tegelikult oli kulakute käes, kes endise vallavane-maga eesotsas valla täidesaatekomiteesse valitud ja kreisi täidesaatekomitee poolt määratud komissarid suurt midagi teha ei saanud, siis avalikult ei usaldanud kulakud veel nõukoguvalitsuse vastu välja astuda. Sest vallas asusid sõjaväeosad, kes ehk küll kohalise rahva elu-olusse ja võimu korraldusse ei seganud, aga iga kulakute otsekohese väljaastumise oleksid kohe maha surunud. Sel ajal pööras kogu Eesti kulaklus, seal hulgas ka Misso kulakud, oma abiotsivad silmad kaugemale — Sakamaa poole. Eesti demokraatlike vabariigi mõte oli kadunud, kui täitmisevõimatu, selle asemel unistasid kulakud nüüd vägevast Saksa keisrist kui ainukesest jõust, kes suuteline neetud enamlaste valitsust kukutama. Ja kui parunid, kellele nõukoguvõim Eestis „liiga“ teinud, hakkasid saksa väeülemusele teiselepoole väerinda palvekirju saatma, et saksa väed Eesti rutem oma võimu alla võtaksid, siis sepiitsesid neid palvekirju ka Eesti kodanlased, kellest Misso külakurnajad maha ei jäänud. Misso „valla“ palvekirji kinnitati terve hulga kohaliste kulakute allkirjadega.

Oli just lumesulamise aeg 1918. a. kevadel, kui algas suur sõjavägede tagasi-voolamine Riia väerinnalt. Riia-Pihkva kivitee oli mitme nädala kestel täidetud sõjaväeosadega, kes peaaegu vahetpidamata liikusid Pihkva poole. Ka kivitee lähedased külad olid kõik aeg läbivoolavate sõjaväelastega täidetud. Taganevates väeosades ei olnud näha mingit korda ega distsipliini. Soldatid katsusid kõike rahaks teha mis said, müüsid elanikkudele igasugust varustust, mis kätte juhtus. Isegi püsse, hobuseid ja kuulipildujaid pakuti müüa. Rohkesti sõjamaterjali, mis ostjaid ei leidnud, nagu vanad sõjariistad, lõhkeained jne, visati maha või hävitati niisama ära. Näit. soldatid põletasid just Misso valla kõrtsi ees mitu koormatäit vanu ühe-laenguga berdaanipüsse hunikus ära. Hiljem, kui soldatid põletamisest tüdinud olid ja ära läksid, asusid valla poisijõmpsikad põlevast hunikust vähempõlenud püsse välja tirima; mis arvati kõlbuliku olevat, see viidi ära.

Pihkvas olid sakslased juba sees ja Eesti ning Lätimaa ametlikult okupeeritud. Ta-

ganevaid väeosasid, ehk õigemini, mitmesugustest väeosadest segi paisatud sõjaväelasi lasti Pihkvast läbi Nõukogude Venemaale ainult ilma sõjariistadeta ja varusteta. Sellega võib seletada ka osalt seda sõjaväelaste hoolimatust sõjatarvete hävitamises. Missokestele, eriti Misso kulakutele, oli see suureks saagiks. Nad korjasid kõik üles, mis läbivoolavad sõjaväelastehulgad maha poetasid. Sõjariistad ühes laskematerjaliga peideti maa sisse, ega antud isegi sakslastele välja. Nii tehti üle kogu Eesti. Kodusõja päevil otsiti need maa seest jälle üles ja nad said organiseeritavatele valgete salkadele esimesteks sõjariistadeks.

Sakslaste ilmumisega lõppes Misso kulakute „täidesaatekomitee“ kometimäng. Kulakud hõiskasid: nüüd on meil kultuurne Saksa riik, mitte enam enamlaste ike! Rahva enamus — keskmikud ja kehvemad — olid sakslaste tuleku vastu ükskõiksed, ei teatud midagi erilist head ega paha oodata. Ainult päris kehv ja proletaarne ollus nägi saksa junkrute võimu laienemises oma orjusikke kõvenemist.

Kuna sakslased ei peatunud üksnes Eesti ja Läti piirides, vaid võtsid oma alla veel osa Pihkva kubermangust ühes Pihkva linnaga, siis on huvitav ära märkida elanikkude suhteid sakslaste vastu Venemaa piirides. Esimeses Pihkva kub. vallas — Panikovitsas, mis asub Misso valla naabruses, võtsid elanikud sakslasi *tulega* vastu: hävitasid esimese 13-mehele sakslaste salga, kes valda ilmus, täielikult. Sel nähtusel oli oma majandusline alus: Panikovitsa valla rahvas oli üldiselt palju kehvem, kui näit. Missos ja jõukaid kulakuid, kelle varandusele „kaitset“ tarvis, väga vähe, mispärast revolutsiooniline ollus oli seal palju tugevam ja vaen sakslaste vastu üldine. Selle vastuhakkamise eest panid sakslased Panikovitsa vallale suure trahvi peale, aga „tapjad“ jäid kätte-saamatuks.

Sakslased algasid kohe jahti enamlaste ja aktiivsete nõukoguvõimu tegelaste peale. Misso kulakud, kes kohalises täidesaatekomitees peremeest mängisid, saksiastele palvekirja sepiitsesid ja nüüd Villule truualamlust vandusid, tõttasid kiiresti kaebama seltsimeeste Sõõru ja Zurina peale, kes sakslaste tulekul kohe varjule ei läinud. Neid süüdistasid kulakud niisugustes „kuritegudes“, millest teised undki polnud näinud. Sm. Sõõru võeti kinni, kui „kardetav enamlane“ ja toimetati vangilaagrisse, kuna sm. Zurinal läks korda eest ära pääseda.

Varsti andsid sakslased Misso vallale oma rusikat tunda. Anti sundmäärus, et iga taluperemees või majapidaja on kohustatud saksa komandantuuri teatud normi järele mitmesuguseid toitaineid viima, nagu liha, võid, mune, paksu piima jne, mille eest „tasu“ makseti n.n. „idarahas“ ja nii-võrd madalate hindade järele, et saadused olid peaaegu sama hästi, kui muidu ära võetud. Pealeselle toimetati kokkuvõetud moon samade taluperemeeste küüthobustega Võrusse, kust, nagu kuulda oli, Saksamaale edasi saadeti. See toitainete kokkutoomise sund oli maksev eestkätt jõukate talunikude kohta, kellelt „võtta oli“, kuna kehvikuid ta ei puutunud, sest neil oli omalgi nälg varaks. Nüüd muutusid Misso jõukategi suhted sakslaste vastu. Endine healeole läks vaenuks. Varsti sülitasiid sakslaste peale tulist ka need, kes omal ajal nende kutsumise palvekirjale alla kirjutasid. Talunikud hakkasid vihaga sakslastele viima kõiksugu halvaks läinud ja meelega rikutud toitaineid. Tihtigi võis kuulda jõukate perenaiste suust: „Solksin kuraditele paksupiima ära — las saadavad mädaneva sõnniku Saksamaale.“

Nüüd oli kehvikute kord kulakute üle hirvitada: „Paras teile, kes käskis sakslasi kutsuda.“ Rikaste troostiks oli vaid teadmine, et tähtsam „Misso enamlane ja riisuja“ K. Sõõru sakslaste poolt Võrusse vangid pandud. Sõõru naisele Alviine Sõõrule korutati ühtelugu: „Seda sinu Kaarlile tarvis, mis asja oli temal magasiäida viljaga ja muu kraami ülevõtmisega.“

Saksa okupatsioon lõppes 1918. a. sügisel. Selle tõttu sai ka sm. Sõõru vangist lahti ja ilmus jälle Misso valda.

Töörahas asutamas oma kommunistlik sõjaväe

Enne kui Eesti valgekaardlased endid peale sakslaste lahkumist veel organiseerida jõudsid, oli peaaegu terve Eestimaa jällegi tööraha võimusesse võetud. Kiirelt hakati sõjajõudusid organiseerima, et valgete mõrtsukasalku, kes igapäevaga ikka visamat vastupanekut hakkasid avaldama, lõpulikult maha suruda. Eestis tegutsesid sel ajal juba kaks punast eesti tööraha polku: esimene Tallinna polk ja teine Tartu polk. Võrus loodi kolmas vabatahtline polk — „3. kommunistiline Võru polk“.

3. Võru polku astusid vabatahtlikult rida Misso valla kehvikuid. Olgugi et veel kõik nad ei tundnud kuigi selgelt enam-

laste partei programmi, aga sellegipärast teadsid kehvad kindlasti, et ainult enamlaste, s.o. nõukogude võim see on, kes täielikult tööraha huvisid kaitseb.

Missost läksid vabatahtlastena 3. Võru polku järgmised kehvikud ja töölised:

1) Kaarel Sõõru } neist kahest sm. on
2) Jaan Zurin } teated toodud juba
eespool.

3) Villem Teterkof — tööline, ameti-pooliest müüri-sepp, 57 a. vana. Algul teenis polgus reamehena, hiljem määrati vanaduse pärast moonavoori. Vabastati sõjaväest peale Eesti piiridest välja taganemist 1919. a. suvel. Peale kodusõja lõppu asus Kesk-Aasiasse, Samarkandi linna, kus 1921. a. näljaajal ühes kahe alaealise pojaga teadmata kadunuks jäi.

4) Valter Adler, tööline, 20 a. vana. Teenis punases sõjaväes kuni 1921. aastani, vabastati sõjateenistusest haiguse pärast. Praegu elab Sibiris.

5) Kaarel Teder, tööline — müüri-sepp, umbes 50 a. vana, suri 1920. a. Samara kubermangus.

6) Alfred Sommer, vaese popsi poeg, 19—20 a. vana. Teenis punases väes kuni kodusõja lõpuni. Opteerimise ajal kuuldavasti Eestisse läinud, tema edaspidine saatus teadmata.

7) Alfred Kikkas (nende mälestuste kirjapanija), talusulane, 19 a. vana. 3. Võru polku astumisest saadik kõik aeg punases sõjaväes. Peale kodusõja lõppu õppimas ja komandieriks punases sõjaväes.

3. Võru polgu asutamise esimestel päevadel koguti sinna ainult vabatahtlasi, kes kõik olid umbes samasugused kehvikud ja töölised Võru maakonnast, kes teadsid, et asuvad polku oma klassihuvide kutsel ja seda revolutsioonilist teadlikkust avaldasid nad kogu aeg.

Võru polgu asutamise eel teenisin mina Kõrgesaarel Holo Jaani juures sulasena. Aastapalgaks oli lepingu järele määratud 300 rubla, aga sellest rahast jätkus vaevalt tubaka ostmiseks. Suvel olid Holo Jaani juures mõne aja müüri-sepad tööl, vanemaelised mehed ja isegi poliitiliselt rohkem arusaajad. Nendega juttu ajades hakkasin minagi ilmaelust rohkem ettekujutust saama. Sel ajal sattusid minu kätte ka mõned enamlaste partei poolt väljaantud raamatukesed, lendlehed jne. Hakkasin juba poliitika üle vaidlema. Hoidsin kõige enam enamlaste poole.

Siis, talvel, sain kuulda, et Võrus võetakse vabatahtlasi enamlaste sõjaväkke, kuhu meie vallast juba mitmed kehvad ja

töölised sisse astunud. (Sõõru, Teterkof, Sommer). Teatasin peremehele: Olen sind ausalt teeninud, midagi pole meil teineteisega ütlemist olnud, praegu talvisel ajal pole tööaeg ka kitsas, saad ilma minuta läbi, mina lähen vabatahtliselt punasesse sõjaväkke omasuguste huvisid kaitsema. Peremees vastu: Sina oled noor, tark ja arusaaja poiss, mina ei saagi sinule vastu olla. Aga sa ei ole veel häda näinud, pole veel sõjaväes olnud. Pealegi oled sina üksipäini sama hea, kui liivatera mere ääres. Kas lähed või ei lähe, sinu pärast veereb ajaratas ikka omamoodi. Kui on tarvis teda keerata, küll siis keeratakse ilma sinutagi. Mina sooviksin, et sa koju jääksid ja vaataksid, mis edasi tuleb. Minul oli Holo Jaanile lühike vastus: Niisugustest üksikutest kui mina, seisab terve pünnane sõjavägi koos. Kui ma sulle hea ja sõnakuulelik sulane olin, siis pane hobune ette ja vii mind ära Võrusse.

Rääkisin oma plaani ka isale ja kutsusin teda ka. Jsa ei annud kindlat vastust. Vanaema nuttis ja kõneles: Kus sa, pojake, lähed ilma peale hädapäevi nägema, parem orja niisama edasi, eks leivapala ole ikka suhu pista. Mul oli kahju vanainimesest, kes aru ei saanud, et see oli mu ainuke tee.

Peremehel oli just tarvis heintega Võrusse minna, nõnda siis istusin heinakoorma otsa ja sõitsime.

Võrus otsisin kohe sm. V. Teterkofi üles, kes teenis juba 3. Võru polgu 2. roodus. Siis läksime üheskoos polgu staapi. Mind kirjutati kohe sisse. Palusin, et mind määrataks 2. roodu, mida ka tehti. Minuga ühel ajal oli sisse kirjutamas ka üks vanemaeline mees. Temale luges sissekirjutaja sm. umbes järgmise epistli: Nüüd, kus homme on juba sunduslik mobiliseeritute võtmine, tuleb sa täna „vabatahtlikult“, et siis pärast keksida: mina vabatahtlane, vabatahtlane. Kus sa enne olid? Niisuguseid me vabatahtlastena vastu ei võta.

Mul oli üsna hea meel, et mind nii ilma sõnalausumata sisse kirjutati: ei olnud veel täiesti 19 a. vana, ega käinud sundusliku võtmise alla.

Staabist läksime teemajasse, kuhu Holo Jaan peatama oli jäänud. Jaan sõitis parasjasti hobust. Ütles mulle: „Sõidame ära tagasi. Võib olla tahtsid sa niisama linna vaatama tulla.“ Näitan talle oma 2. roodu määramise paberit ja lausun: „Hilja juba. Nüüd olen punaväelane, aga mitte enam sinu sulane.“

Esimesed päevad 3. kommunist- lises Võru polgus

Võru polgu 2. rood ja veel mõned teised roodud asusid sel ajal tühjaes realkooli ruumides, suures kolmekordses kivimajas. Kõigile meile vabatahtlastele anti jaapani püssid, padrunikotid ja sõjaväelaste labidad. Mõni päev käisime Võru järvel jää peal sõjaõppusel. Meie endi hulgast leidsid vanemad s-m-d, kes sõjakunsti juba tundsid, nad õpetasid meid noori heameelega. Minnes ja tulles laulsime kõige enam „Julgesti, vennad, nüüd tööle“, muid laule peaaegu ei osanud, peale mõne lorilaulu. Kohe hakkasime käima ka Võru linnas valvepostidel.

Minule, kui täiesti noorele poisijõmpsi-kale, kes esimesi päevi sõjaväes, oli terve see asi suureks uudiseks, pealegi kus meil korralduses palju selgusetust ja puudusi oli, ning kõik näis kangesti kirjuna.

Hommikuti äratati meid komandohüüdega üles (paar korda isegi pasunapuhumisega). Kohe hakkas senini lamav inimhulk liikuma ja kihama kui sipelgapesa. Paljud ruttasid kiiresti üles ja läksid kohe silmi pesema, teised ei pidanud seda tarvilikuks, ütlesid, see olla „vana pursuide komme“, vaid venisid laua juurde, kus õõsised vahikorralised olid juba leiva ära jootanud — iga „nina“ peale tükike, mida sõõdi hommikuse tee kõrvale. Leivatükikesed jaotati loosti järele. Üks meie hulgast pööras seljaga leivatükkide poole ja võttis nimekirja kätte: teine mees paneb käe leivatüki külge ja küsib: „Kellele?“ — esimene nimetab üks kõik keda nimekirjast ja märkib ära. Mitmed mugisid oma „ahvi“, s. o. koduse leivakoti kallal, aga kellel kodust midagi kaasa polnud võtta, ehk oli „ahv“ juba otsas, selle suu jooksis vett, sest peale hommikuse tükikese ei olnud leiba enam kusagilt saada.

Peale hommikust „einelauda“ panime end riidesse ja ootasime käsku õppusele minekuks. Varsti käsutati meid ritta ja loeti mehed üle. Hariükult ei olnud meie hulgast kedagi puudu, küll aga leidsid hommikuti uusi mehi, keda komanderid ei olnud veel jõudnud oma nimekirjadesse märkida. Siis seati meid uuesti ridadesse meeste kasvu järele, näidati, kui kõvasti pingutada võõrihma, kuidas padrunitaskud ja muud punaväelase varustust kanda.

Õieti öelda, olime me igas tükis üsna kirju kogu nii vanuse, kui riietuse poolest. Oli rohkesti minusuguseid 18—19-aastaseid noori, oli vanemaid vilunuid sõjamehi, kes ilmasõja juba läbi teinud, leidsid ka vane-

maelisi mehi 40—50 a. vanaduses ja isegi üle selle, kellest mitmedki alles esimest korda elus sõjapüssi kätte võtsid. Riides olime igaüks sedaviisi, kuidas keegi kodust välja tulnud: kel seljas palitu, pihtkasukas, vana soldatisinel jne, jalas sääresaapad, pastlad, vildid, „kammassid“ või poolsaapad, peas mitmet laadi „läki-läkid“, seal kõrval vana sõjaväe „papahad“, isegi kerget suve-mütsilotte oli näha, aga pea-aegu kõigil olid peakatted kaunistatud punase sõjaväe selleaegse märgiga — punase lindiga mütsi küljes, sest muud märki siis veel ei olnud. Peale selle ehtisid punased linnid veel püsse, seotuna püssiorade külge. Minu riidetuseks oli: seljas punaseks parigitud lambanahast poolkasukas, peas isa antud „papaha“, millele tõmbasin punase lindi poolviltu üle esikülje, jalas pastlad.

Niisugune kirju segadik valitses meie 3. Võru kommunistilise polgu meeste välispidises väljanägemises, kui me järvel sõjaõppusel käisime ja muid sõjateenistuse kohustusi täitsime. Aga mis meil kõigil ühine, see oli üks klass, ühed püüded. Kõik me olime kas kehvad maatainimesed või töölised, s. o. kõik olime ühesugused kurnatavad. Kõik me, nii vanad kui noored, tulime kodust vabatahtliselt välja selleks, et võidelda püss käes kurnajate vastu parema tuleviku, oma klassi vabastamise eest. Kõigil meil oli üks tung: õppida ruttu sõjakunsti ja siis võitlusele, klassivaenlaste purustamisele!

Algul oli polgus viperusi komanderide leidmisega. Alamad komanderid kuni roodu komanderini võeti meie endi hulgast, muidugi selle järele, kuidas mees tundis sõjateenistust, mõistis kirja ja oskas vene keelt. Nii näit. meie 2. roodu komanderiks sai algul üks pikkade vurrudega ja kasakanäoga mees, pärit vist kusagilt mujalt, sest ei osanud võru keelt. Ta oli juba enne olnud sõjateenistuses ja kandis sõjaväelase riideid sääresaabastega. Enesest pidas ta väga lugu — muretses omale paar mõõka puusa, kannuksed viksitud saabaste külge ja kõneledes armastas kätt kõrvaäärde panna ning kannukseid kokku lüüa. Paari päeva pärast võeti ta komanderikohalt maha, sest uhkuseajamise kõrval oli tal muid sõjateadmisi väga vähe, komandada ei osanud üheski keeles. Uueks rooduülemaks pandi meile üks noor üliõpilase välimusega seltsimees, kes tundis sõjatehnikat ja oli pärastistes võitlustes vahva sõjamees; hiljem sai ta meie pataljoni komanderiks.

Palju raskusi tegi algul kohaste komandosõnade leidmine, sest eesti keeles neid

ei tuntud, sellepärast komandati eesti ja vene keeles segi, nii kuidas see kellelgi paremini välja tuli. (Meie Võrumaa mehed oleksid parema meelega kuulnud komandot „puhtas“ võru keeles.)

Võrus oleku ajal oli meie toitluse seisukord õige nõrk: saime kolmveerand naela leiba päevas ja jahukõrvi taolist suppi. Näljatunne oli meil alaliseks seltsiliseks. Kõik mõtted keerlesid küsimuse ümber, kust saaks hea keretäie süüa. Õhtuti juustasid vanemad sm-d juhtumisi sõjaväe elust. Iga jutt jõudis nagu iseenesest ikka kas leivapätsi, seasingi ehk lihtsa kõhutäie juurde välja. Aga alatoitlusest hoolimata oli meeste meeoleolu hea ja võitlushimuline. Olime vaid paigalseisemisest tüdinenud. Tahtsime võitlust valgete vastu, mitte aga külmas kooliruumis tühja kõhtu kannatada.

Valgekaart rõhub peale

Ega me saanudki Võrus kaua olla. Tuliteade Tartu langemisest valgete kätte. Meie punased väed taganesid Võru poole. Varsti nägimegi linnas Tartu polgu punaväelasi, kes Tartu väerinnalt taganenud. Oma teada „targad“ olles kirusime Tartu polgu mehi, et need valgete eest nii „kergelt“ plehku pistsid.

Valgekaart aga organiseeris end igal pool. Valgete võimud saatsid mitme poole maale oma asjamehi laiali, kes kohadel toimetasid väesalkade organiseerimist — algul sama vabatahtlastest, kui meil.

Just enne seda kui mina polku astusin, oli meie 2. rood käinud Vastseliina pool valgekaartlaste salku laiali kihutamas. Valged tegutsesid seal kandis väikeste gruppidenä. Punaste jõud aga olid suuremad ja valged aeti küladest välja.

Meie punaste väeosade taganemine Tartu poolt Võru ja Pihkva poole kestis edasi eesti ja rahvusvahelise valgekaardi ühisele pealesurumisel. Peagi tuli ka meil Võrust lahkuda. Valged olid Pihkva-Võru vahelise raudteeliini juba läbi lõiganud. Sellepärast jäi meile ainus tee — liikuda Marienburgi poole, mis asus juba Läti piirides. (Läti oli sel ajal ühes Riia linnaga töörahva nõukogude võimu all, peale ühe osa Lõuna-Lätist.)

Sel päeval kui nõukoguasutused ja sõjaväeosad Võrust välja taganesid, olin mina paari teise Võru polgu mehega täidesaatekomitee ruumides vahipostil. Täidesaatekomitee ja kõik tegelased lahkusid majast, meie vahipostid aga jäid maha võtmata — vist oli meid unustatud. Ise ei

l Julienud ka paigalt lahkuda, sest meie val-
veülem oli vana sõjaväelane, kes tundis
sõjaväekorda ja nõudis seda valjult. Nõnda
valvasime tühje rahakaste kuni hilja õh-
tuni.

Oli juba õõ, kui otsustasime ära minna,
saagu mis saab. Linnas ümberkaudu oli
kõik vaikne, nagu silmsed ootuses. Iga sil-
mapilk võisid valged ilmuda. Ruttu edasi
minnes pöörasime oma sammud mööda
maanteed Marienburgi poole. Umbes 20
versta Võrust jõudsime lõpuks oma pol-
guale järele. Polk oli ühte mõisasse õõ-
korterisse jäänud. Kui seal oma seisukor-
rast ülemusele teatasime, öeldi meile, et
oleksime pidanud kohe ära tulema, kui
täidesaatekomitee välja evakueeris, sest
meid neid tühje rahakaste ikka valvata,

Mõisas, kuhu polk peatama jäänud, oli
kõik pahupidi pööratud. Mõisnik oli põ-
genenud — see meeldis meile väga. Maha
arjus ja mõisnikud! Kolasime mööda mõisa
suuri ruume ja otsisime söögipoolist, aga
kusagilt ei olnud midagi leida. Olime näi-
jased, kui koerad. Keldrist leidsime kül-
manud kaalikaid, närisime neid. Üks sm.
oli endale ei tea mis sodi sisse sõõnud,
sai kihvtituse ja suri veel samal õõl. Hom-
mikul olid tema matused — matsime ta
sama mõisa õunaaeda. Polgu komissar pi-
das lühikese hauakõne, orkester mängis
leinamarssi ja salk püssimehi lasi aupauke.
Siis asus polk jälle teele, edasi Marien-
burgi poole. Meid kõiki täitis soov ja
mõte, et oodake te, valged koerad, küll
me tagasi tuleme, kui kõik jõud kokku võ-
tame.

Peale mitmepäevast marssimist jõudsime
lõpuks Marienburki. Valged ei sega-
nud meid teel, vist puudus neil selleks
jõud.

Sel ajal oli meie polgus juba peale tu-
hande mehe, osalt vabatahtlased, osalt mo-
biliseeritud. Ei ole ime, et viimaste hul-
gas mehi leidis, kellele töörahvaklassi ja
kodanluse vahekorrad küllalt selged ei
olnud, ehk meie vastu isegi otsekohest
vaenu tundsid. Sellega võib seletada näht-
tust, et teel Marienburki meie polgust mi-
tugi meest salaja plehku panid — muidugi
tagasi „koju“, kust nad kahtlemata varsti
valgekaardlaste väesalkadesse võeti. Ära-
minejatest polnud meil kahju. Veel parem
— sedaviisi vabanesime kõikuvast, isegi
vaenulisest ollusest, meie read said suu-
rema ühetaolsuse ja monoliitsuse, kuna
alale jäid need, kes kindlasti ja vabataht-
likult olid otsustanud võidelda oma klassi
huvide eest.

Lühikest aega enne meie Võrust välja
taganemist oli Võru täidesaatekomitee krei-
sis sundusliku mobilisatsiooni välja kuu-
lutanud. Just päev enne linnast lahku-
mist toimetas mobilisatsioonikomisjon lin-
nas kokkutulnud meeste vastuvõtmist pu-
nasesse sõjaväkke. Igalt poolt ilmusid me-
hed hulgana — kehvad ja töölised, isegi
perepojad. Viimased tulid suurte leivakotti-
dega. Vastuvõetud meestest saadeti aga
suurem osa teadmata põhjustel kolmeks
päevaks koju tagasi. Kui Misso valla pere-
mehed oma poegi linnast tagasi sõidutasid,
kuulutasid nad vastutulijatele, et punas-
tel juba jalatallad määritud, küll varsti on
„meie omad“ Võrus. Poegadele öeldi: ega
te lollid ole, et kolme päeva pärast tagasi
lähete. Teisel päeval oligi meil Võrust
minek ja perepojad võisid oma valmispan-
dud leivakottidega kohe valgesse väkke
minna. Tuleb küll tähendada, et selles
klassisõjas oleks meil neist perepoegadest
vähe kasu olnud, küll oleksime omale roh-
kem provokaatoreid ja äraandjaid juure
saanud, keda meie polgus hiljem ilma nende-
tagi hea koguke välja selgus.

Peatamine Marienburgis

Marienburgi linn ei pakkunud meile suu-
remat huvi. Korteris oli polk jälle ühes
suures vähekõetud kivimajas, arvatavasti
oli see koolimaja. Toitluse poolest oli
asi üsna kibe: saime päeva kohta mehe
peale $\frac{3}{4}$ naela kaerajahust küpsetatud leiba
ja kõrdisuppi. Natuke toidulisa saime ühest
vanast hobusekronust, kes omal ajal enam
liikuda ei tahtnud ja seetõttu pidi nüüd
tapale minema. Peale seda saime mitmel
päeval hobuselihasuppi.

See hobuseliha viis meilt jällegi ühe
mehe valgete leeri tagasi. Mees oli õõsel
vahipostil olles lõiganud tapetud hobuse
küljest tüki liha, tule peal küpseta-
nud ja sõõnud. Hommikul hakati „liha-
varast“ taga otsima. Ilmus üks madruse-
riides seltsimees, revolver vöö küljes, ja
hakkas süütegu uurima. „Süüdlane“ ei
oodanud midagi iseäralist paha ja tunnis-
tas teo puhtasüdamiselt üles. Polgu üle-
mus aga vaatas asja peale õige karmilt.
Kui mees polgustaapi viidi, käratas polgu
komander sm. Männikoks: „Lihavargale
seitse kuuli nahavahele!“ See oli aga ai-
nult ähvardus, tehtud hoiatuseks tulevikus
peale.

Paar päeva hiljem oli meil jällegi hobuse-
liha varastatud. Valvepostil oli olnud sama
esmakordne lihavaras. Nüüd oli ta kadu-
nud — ja jäigi kadunuks. Nõnda ei jäänud

meil muud üle kui arvata, et mees praegu jälle liha varastas ja seetõttu polgust plehku pistis, kindel olles, et nüüd oma „seitse kuuli nahavahele“ ära saab. Teist korda vargust toime saates näitas ta, et ta ei oska ega taha olla revolutsiooni soldatiks. Nüüd pööras ta oma sammud muidugi kodu poole, kust ta varem või hiljem valgete väkke sattus.

Ühel päeval teadsid mehed kõnelda, et meie polgust lastud kaks meest maha. Põhjus: mehed käinud ühe vaese moonaka tõhtaineid varastamas. Selle mahalaskmise kiitsime me muidugi heaks. Kadu rõõvliitele ja marodööridele, punases sõjaväes ärgu olgu neile aset! Muidugi võib ju oletada, et kui olukord oleks lahedam olnud, siis mehed ei oleks vargile läinud. Aga meil, teades mille eest me väljas oleme, on tarvis reaalselt seisukorra peale vaadata ja leppida sellega, mis on. Ja kui niisugust karistusabinõu poleks tarvitusele võetud, siis selles olukorras ei oleks mingist korrast ega distsipliinist võinud juttu olla. Kahtlemata sattus polku oma jagu ka musta ollust, kes kriitilisel silmapilgul oleks võinud palju paha teha. Seda oli tarvis kohe välja kihutada või kahjutuks teha, kui ta aga nähtavale ilmus. Enamasti putkasid niisugused mehed ise meie juurest, kuna ära nägid, et lõpuks võib lugu apraks minna.

Marienburgis peatasime mitu nädalat. Meie pataljon rändas kogu aeg mööda külasid ja mahajäetud mõisaid vaageid otisimas. Neid aga ei olnud kusagil näha ega kuulda.

Võitlustele Misso valda!

Veebruarikuu keskpaigas tuli meie „puhkusele“ Marienburgis lõpp. Polk sai käsu minna uuesti Eesti piiridesse, valgeid kolikima. Need aga olid vahepeal endid juba tublisti organiseerida jõudnud.

Nüüd ei juhtinud me oma samme enam Võru poole, kust tulime, vaid pöörasime Marienburgist otsejoones põhjapoole, kus asub Misso vald, umbes 20 kilomeetrit Marienburgist. Varsti olimegi Eesti piirides.

Asusime Misso valda ilma ühegi kokkupõrketä valgetega. Võtsime järgmise väeliini: Kaubi, Käbi, Lemmatsi ja Pulli külad, Misso mõisa, Pupli, Kure ja Vareste külad. Nõndaviisi läks meie sellekordne väeliin piki Riia-Pihkva kiviteed, alates Kuura sillast kuni Pihkva kubermangu piirini, s.o. 8—9 kilomeetrit. See oli ühe polgu jaoks liig pikk maa; aga ei olnud midagi parata, rohkem ei olnud seekord võimalik sinna väeosasid saata. Kuulu järele pidid Vast-

seliina all ja ka Rogosi pool tegevuses olema mõned punaväeosad, kusagil pidi tegutsema ka eesti punane ratsaväe polk sm. Sorgsepa juhatusel. Meie polgul aga puudus sel ajal side teiste punaste väeosadega. Nagu polguülemuse poolt kuulsime, oli meie polgus just sel Misso valda asumise ajal 1111 püssitikki — omastkohast „veider“ arv, mis seetõttu hästi meelde jäi.

Misso kulakute „iseseisvus“

Vaatame, mis tegid Misso kulakud ja kohalised valgekaardlased sel ajal, kui punased väed Eesti piiridest väljas olid ja meie Marienburgi ümbruses „puhkasime“.

Kohe, kui punaste väeosade väljatagamine Eestist Misso kulakutele tõenäoliseks sai, hakkasid nemad endid mobiliseerima... oma moodi. Nad kuulutasid üksteisele suust-suhu: „Punased kuradid põgenevad. Riisuvad, võtavad kõik kraami ja hobused üle. Peitke kõik, mis peita võimalik, mets on meil selleks suur küllalt.“ Ja hakkaski kange varanduse peitmine. Selleks puhuks jäeti kõik muud tööd ja toimetused seisma. Varandust peideti metsa, keldritesse, lume alla jne. Nende teiseks loosungiks oli: Olla valvel ja vakka, kõrvad ligi pead, suumulk kinni, niikauaks kuni hädaoht möödas.

Sel ajal kui kulakud oma varandust peitsid ja valvasid, oli kehvikel ja töölistel teine mure: hirm valgete ja nälja eest. Eriti raske oli meie vabatahtlaste perekondade seisukord. Näit. Liisa Teterkof, kelle mees Villem teenis vabatahtlasena meie roodus, oli kui peast sõge, ei teadnud mis peale hakata: ise teenistusest, alaealsed poisikesed toita, pealegi oli valgete poolt kättemaksu karta.

Niipea kui punased väed Võrust välja olid läinud ja Misso kulakud võisid nõukoguvõimu oma vallas kukutatuks tunnistada, kuulutasid nad Missos kohe oma „demokraatlise“ võimu välja: endine täidesaatekomitee esines nüüd kohe „demokraatliku vallavalitsuse“ nime all. Kuna täidesaatekomitees olid ainult kulakud ise ja mõned nende kannupoisid kehvemate hulgas, siis polnud tarvis vallavalitsuse koosseisus mingit muutust ette võtta.

Aga sellest hoolimata, et punaste võim oli lahkunud, ei ulatanud ka valgete võim otsekoheselt Missoni — nende väesalgad ei ilmunud ni kaugemale, arvatavasti jõu puudusel. Sedaviisi jäi Misso vald nagu kahe võimu vahele, ja see asjaolu määras kohaliste kulakute ülevalpidamise. Kuna neil ei olnud kindlat usku valgete väeosade toe-

tuse peale, punased aga võisid iga silmapilk tagasi ilmuda, siis pidid nad punaste vastu olema „viisakad“ ega julenud sedakorda kätt panna meie polgu vabatahtlaste perekondade ja omaksete külge; nad olid sunnitud oma verejalu kustutamiseks paimemaid aegu ootama. Teiselt poolt ei julenud ka maata kehvikud ja töölised midagi ette võtta „omapead“, — kogu valla aktiiv oli vabatahtlastena 3. Võru polgus, teised allesjäänud ootasid, mis tuleb.

Ja kui nüüd meie polk Misso valda ilmus, siis olid kulakud pealtnäha üsna rahulikud. Teades, et nad punaste vastu mingit „süütegu“ pole teinud, jäid nad kõik ilusti paigale, selle salalootusega, et küll tulevad valged väed ühes Misso oma perepoegade, kes vabatahtliselt valgete väkke läinud, ja löövad need punased silmapilk vallas välja, küllap siis nemadki oma peidetud tuleriistad lagedale toovad, et punastele kuraditele omajagu tina nurgatagant kuklasse anda.

Kohe niipea kui meie polk asus Misso valda, määrati uue kohalise nõukoguvõimu korraldamiseks ajutine revolutsiooniline võim — revolutsiooniline komitee, kelle liikmeteks said meie tuttavad s-md K. Sõoru ja J. Zurin. Nende sm-ste ülesandeks sai koha peal, nõukoguvalitsuse juhtnõõridele vastavalt organiseerida nõukoguvõimu määruste ja dekreetide täitmist, võidelda spekulatsiooni, samagonniajamise ja muude kontrevolutsiooniliste nähtuste vastu.

Esimesed kokkupõrked ja esimesed ohvrid

Meie esimene pataljon asetati Missos Pupli ja Vinde talusse, Misso mõisa ja kõrtsi. Esialgu seisis meie sõjateenistus luurekäikude tegemises ja ettevalmistuses valgetega võitlemiseks. Umbes 5 kilomeetrit Misso mõisast Pihkva poole pöörab Riia-Pihkva kiviteelt suur maantee läbi metsa Vastseliina ja Võru poole. Paar kilomeetrit seda maanteed edasi minnes tuleb Põltri küla. Maanteharu algule seati meie pataljoni valvepunkt, kus roodud käisid kordamisi valvet pidamas, oodates vaenlast Põltri küla poolt. Meie teine rood pidi iga päeva tagant, kella 4—5 ajal õhtupoolikul, esimest roodu vahetama. Valvepunkt asus kuusemetsa sees teeharu ääres. Valvepostid panime välja nii Võru maanteele, kui Pihkva kiviteele. Metsa sisse tegime lõkketule üles, kus õõpäeva jooksul talvekülmaga väljas olles end soendada. Iga tunni järele käisime Põltri küla sihis luurekäigul.

Nõnda vältas mitu head päeva. Valgeid ei olnud kusagil näha. Toidu poolest muutus asi palju paremaks. Sõime juba puhast rukkileiba ja suppi sea- ning loomalihaga.

Korra tegid meie roodu teised rühmad roodu komanderi sm. Evertiga eesotsas, kokku umbes 50 meest, pikema luurekäigu Vastseliina, mis asub umbes 30 kilomeetrit Missost. Teele mindi küüthobustega. Võeti ka kuulipildujad kaasa. See ettevõte oli üks vahvamaist meie roodus, sest mindi niisugune hulk maad vaenlase sõlga taha, peksti valged laiali, kus neid nähti, ja tuldi tervelt tagasi. Vastseliinas oli valgetel parajasti sunduslik mobilisatsioon käimas. Valgete valve oli niivõrd nõrk või lohakas, et meie mehed said neile täiesti ootamatalt peale tormata. Valgete ninameestest ja organisaatoritest pääsid põgenema ainult mõned üksikud, kõik teised said surma. (Vangivõtmisi ei tuntud ei meie ega nende pool.) See oli valgetele niisuguseks hirmuhoobiks, et nad ümbruskonnast mitmeks päevaks kadusid.

Meie noortel poisijõmpsikatel tuli algul esimestel kokkupuutumistel valgetega naljakaid juhtumusi ette. Läksime ühekorra sm. Kurgjärvega teisi vahipostile vahetama. Lasime teised ära ja asusime ise asemele. Kõneldi, et valged olevat ligi. Äralastavad s-md aga ei olnud senini midagi isäralikku näinud ega kuulnud. Meie saime vaevalt paarsada sammu edasi-tagasi teha, kui korraga käisid paugud ja kuulid vihisid meist mööda. Heitsime silmapilk kihuniku taha pikali. Kuulatasime tükk aega, aga tagajärjeta. Pidasime aru, kas lasta püssist või mitte, ehk küll kedagi ei olnud näha. Oli kange uudishimu oma püssi esimest korda valgete sihis proovida. Tõusime üles, hiilisime tasa edasi — kõik oli täiesti vagune. Järsku haarab Kurgjärve mul käevarrest kinni ja sosistab ärevalt: „Tsepp (ahelik), tsepp liigub metsa äärest meie poole.“ Ma vaatan, aga midagi ei ole näha peale väikeste põõsaste, ka kõrvu ei kosta midagi. Pöörasime ruttu tagasi omade juurde, rääkisime mis oli ja mis kumbki nägi. Kohe tuli terve rühm meiega kaasa, käisime ahelikus selle koha läbi, kus Kurgjärve arvas valgeid nägema, ei olnud seal kedagi. Rühm läks tule äärde tagasi.

Meie roodus oli ka üks õige noorukese näoga, väikese kasvuga vabatahtlane sm. Adamson. Tema jutustas meile tule ääres oma juhtumusest, kui ta ühe teise sm-hega Põltri küla pool luurel käis. „Ajasisime küüdimehega Põltri küla poole, metsa ääres pidasime kinni, sealt paistis küla.

Uurisime, kas ei ole midagi näha. Küläs oli kõik vaikne, ei mingit liikumist. Kihutasime otse külla. Ühe maja ees pidasime hobuse kinni ja astusime sisse. Kohe kui üle ukseläve saime, nägime kahte vene püssi toanurgas (meil olid jaapani püssid) ja laua juures sõid kaks poisikeseohitu „sõjameest“, muidugi oma koduses erarüüdes. Siis panid kohe lustkad käest, öeldes, et „tarvis on lõpetada“, võtsid püssid nurgast ja läksid meist mööda, uksest välja. Meie astusime veel kõrvale ja andsime neile teed, vaadates imestusest ammuli suudega, kuidas vene püssidega sõjamehed välja läksid. Siis meie kohe pererahvalt küsima, et kes need olid, kas punased või valged. Peremees ei jõudnud suudki avada, kui meie hüppasime ruttu välja. Nüüd teadsime isegi, et need olid valged. Kuni me välja jõudsime, olid valged oma hobuse maja nurga tagant juba lahti võtnud (meie ehne ei pannud nende hobust tähele) ja kihutasid maanteel Vastseliina poole. Saatsime neile kumbki viis kuuli järele, aga valged putkasid minema.“ Teised naeravad: Olite aga lollid ja argpüksid. Kärganud kohe, kui neid laua juures nägite: Käed üles! Adamson seletab: „Kurat teab, mis meil siis meelepeal oli. Esiteks olime kahevahel, sest enne kuulsime, et siin olla peale meie veel mõned punased väeosad ligidal. Viimati sai meile küll kindlaks, et, et need olid valged, aga oli imelik esimest korda vaenlasega nii äkki ja nii ligidalt kokku juhtuda.“

Niisuguste noorte seltsimeeste esimeste „äparduste“ üle ei ole midagi imestada. Sellele tead sai neist hiljem, kui juba rõhkem püssirohtu nuusutatud, vilunud ja vahvad punased sõjamehed.

Ühel ööl käis meie luuresalk Põltri külas ja tõi teate, et just enne seda käinud valgete salk külas. Nõnda oli vaenlane ligi. Meie kõik põlesime ootusest, vaenlasega esimest korda avalikus võitluses kokku puutuda.

Äkitselt hommikulavati meie valvepunkti peale Põltri küla poolt äge püsside, automaatide ja kuulipildujate tuli. Lasti lõhkevate kuulidega, mis metsa sees vastu puutüvesid ja oksid põrgates suurt kära tegid. Meie heitsime kivitee kraavi jakruusaukudesse, kust avasime vastutule, ehk küll üheda metsa sisse kedagi ei näinud. Aga varsti kuulsime metsast vandumist ja karjumist. Meie tormasime valjude „hurra“ hüüetega metsa. Komandati: esimene pataljon pahemale poole, teine paremale poole jne, ehk küll meid oli ainult üks rood. Valged pistsid plehku. Teel ja metsas oli mitmes kohas verejälgi näha, arvatavasti

oli valgetest keegi haavata saanud. Valgete tulekul seis metsa valvepostil meie sm. Veeliks. Leidsime tema surnukeha. Valged olid teda püssikuuliga jalast haavanud, ta jäi valgete kätte jasiis purustasid nad tal pealuu püssipäraga. See oli meie esimene ohver 3. Võru kommunistilisest kütipolgust valgetega kokkupõrkamisel. Sm. Veeliks oli rahvuselt lätlane, aga kõneles eesti keelt ja oli üks vahvamaist meestest, pealegi vanema aja vilunud sõjamees. Matsime tema laiba Misso mõisa piirkonda auga maha, matusel peeti kõnesid ja lasti aupauke. Töotasime sm-he surma klassivaenlastele mitmekordselt kätte tasuda.

Paar päeva hiljem anti meie roodule veel teine rood lisaks ja siis läksime, pataljoni komanderi sm. Evertiga eesotsas, Põltri külale pealetungimisele, kus arvatavasti valged pidid sees olema. Valgete väesalku seal küll enam ei olnud, aga sellegipärast anti kahest punktist meie peale püssituld. Piirasime küla sisse, seadsime vahipostid ümberringi ja asusime laskjaid otsima. Need olid kaks kohalist talunikku, kes püssidega keldritesse peitu pugunud. Mõlemad pandi kivist talli seinaga äärde ja anti neile „seitse kuuli nahavahele“.

Pataljoni komander sm. Evert andis käsu võtta neist kahest talust kohe kõik varandus üle, mis praegu võtta saab ja polgule tarvis läheb, aga et teisi külaelanikke ja nende varandust mitte puutuda. Ülevõtmist püüdsime toimetada organiseeritult. Neis kahes talus panime muu pererahva üksikutesse tubadesse kinni, et nad ei saaks. Aga meie hulgas olid ikkagi veel mõned isikud, kes püüdsid tegutseda lubamatul viisil. Nii olid näit. pannud kaks meest meie hulgast noorte naiste või peretütarde kallal vägistusi toime, millest me kuulda saime. Karistust kartes põgenesid need mõlemad vägistajad kohe meie juurest, et valgesse väkke astuda, kus niisuguste süütegude eest karistust karta polnud. Ka mahalastud kulakute perekonnad põgenesid järgmisel ööl valgete poole.

Peale seda ülevõtmist paranesid meie tootlusasjad tublisti: süüa saime üsna hästi. Kulakutel oli isegi hulk valget jahu kodus. Vahiposti peale anti meile kott valget jahu ja tükk rasvast sealiha, praadisime siis tulet jahukooke ja sealiha.

Rida suuremaid võitlusi

Peale Põltri küla äravõtmist anti meile mõne päeva pärast käsk edasi tungida ja Hürsi küla ära võtta. Ühel ajal meie esimese pataljoniga pidid ka teine ja kolmas

pataljon minema pealetungimisele Võssa puustuse ja Rogosi mõisa sihis. Peapüüdeks oli meil kõigil muidugi Võru linn, mis asub umbes 40 kilomeetrit Missost.

Kuigi käsk anti pealetungimise päeval, oli see ometi juba eelmisel õhtul teada, sest kõik ettevalmistused olid käimas: reameestele anti täis arv padruneid kätte, kuulipildujate mehed täitsid linte jne.

Varahommikul saadeti meie pataljonipoolt luuresalk välja. Varsti peale luuresalga asusid roodud teele: esimene, teine ja kolmas. Harilikus marsikorras liginesime Hürsi küllale mööda talveteed läbi metsa. Kui metsa äärde väljajõudsimel, oli küla ilusti näha — ta asub mäekingus otsas. Oli ka pauke kuulda — meie luurajad olid küllale üsna lähedale hiilinud ja valged andsid neile püssidest ning kuulipildujatest tuld.

Meie teine rood komandati teest pahemale poole ahelikku, esimene rood — paremale poole, kolmas rood aga saadeti kaugemalt paremalt poolt küla teisele küljele, et küla niiviisi kahelt poolt sisse haarata. Ühine pealetungimine pidi algama teatud kellaajal. Luuresalk jõudis tagasi ja ei teadnud muud midagi öelda, kui seda mis meiegi juba teadsime, et külas on valged sees ja neil on kuulipilduja. Üks luurajatest oli valgete kuulist kriimustada saanud — kuul oli plekist tubakatoosi läbi lõõnud.

Meie varjasime endid ahelikus ilusti puude taha. Oli kaunis külm, kõigepealt hakkasid jalad külmetama. Valged jätkasid meie peale tuleandmist, mis meile midagi paha ei teinud, sest kuulid lendasid meist üle ja praksatasid vastu puuksi. Varsti jätsid valgedki laskmise katki, vististi läksid nad endid soendama. Aga ka meile oli sooja tarvis, — seda võisime me saada ainult jookstust. Algul oli natuke kartust, et kuidas sa ikka peale tormad lagedal maal vastu kuulirahet. Aga seal kõlas käsk, meie ruttu maast üles ja jookstes ilma pauguta küla poole. Kuulipildujamehed kihutasid meist veel mööda, et asuda ruttu sündsatele kohtadele.

Korraga avasid meie kuulipildujad tule küla peale. Ka kolmanda roodu poolt, kes teiselt poolt küllale peale tungis, avati samuti kuulipilduja- ja püssituli. Meie sammusime ruttu ahelikus küla poole. Küla vahel oli varsti jooksmist näha ja meie peale avati tuli püssidest ning ühest kuulipildujast. Heitsime maha ja jätkasime küllale lähenemist üksikute edasijooksude viisi. Kolmanda roodu poolt kostis vali „hurraa“, rood tormas teisest küljest küllale peale. Valged vist seda ei aimanudki. Ka

meie tormasime „hurraa“ karjudes edasi. Valgete laskmine vaikus ja nad põgenesid. Küla oli meie käes. Tormasime veel edasi järgmise küla poole, võtsime eespool paremat ja pahemat kätt veel paar küla ja mõned üksikud talukohad oma alla.

Umbes 3—4 kilomeetrit Hürsist oli üks suur küla, kus valgetel oli vististi rohkel arvul sõjaväge. Nad panid meile nii ägedalt vastu, et meie ei saanud enam edasi tungida. Ka õhtu oli ligi. Meie rood jäi Hürsi külla peatuma, kolmas rood asus paremale poole külla ja esimene rood pahemale poole. Meie ja valgete vahet oli 3—4 kilomeetrit. Seadsime oma valvepunktid üksikutesse talukohtadesse välja. Nii lõppeski sellepäevane võitlus. See oli esimene lahing meie noortele vabatahtlikele-punaväelastele. Meie roodus ei olnud ühtegi surmasaanut, paar meest said haavata, üks õige raskelt. Ka teistes roodudes olid ainult mõned haavatud, üldiselt olid kaotused väikesed. Arvatavasti ei olnud ka valgetel palju kaotusi. Meie kätte jäi üks valgete kraamikoozem riiete ja pesuga, mis viimati meie meestele välja jagati.

Neil seisukohtadel peatusime umbes paar nädalat. Kumbki pool ei tunginud peale. Pidasime ainult valve- ja luureteenistust. Aga varsti hakkasid valged meid nii kiusama, et ei annud päeval ega ööl rahu. Teevad meile metsaääres püssipraginat. Meie hüppame välja, küla taha ahelikku. Avame vastutule, paugutame mõne tunni ja läheme majasse sooja. Niipea kui sooja tuppa saime — jälle paugud, jälle tarvis jooksta välja valgetele vastu kärutama. Tüki aja pärast läheme tuppa, aga valged tirivad meid jälle välja. Päeval ei teinud see hüplemine suurt hädagi, aga selle eest öösel läks lugu päris piinavaks. Nii kui tuppa saad ja silmad kinni lähevad — jälle „trevooga“. See kurnas meid kangesti ära. Oime valgete peale nii vihased, et oleksime neile ei tea kuidas kallale tormanud.

Ühel hommikul — oli kaunis udune ja sula ilm — oli meie rühm ühes üksikus talumajas valvepostil. Äkisti ilmus udust just meie nina ees valgete ahelik välja. Meie vahipostid avasid tule, meie tormasime majast välja. Rühmaülemal olid parajasti saapad jalast ära, ta kuivatas märgi jalanartse. Ajas siiski jookstes saapad jalga. Ka meie hakkasime valgete pihta laskma ja taganesime Hürsi külla pahemale küljele. Palju ei puudunud, oleksime valgete kätte jäänud. Ka valged hakkasid meile kuule järele saatma. Siis avasid meie roodu kuulipildujad Hürsi külast val-

gete pihta tule ja meil läks korda taganeda. Küll sai meil jooksta üle lageda heinamaa ja soo sügavas lumes. Jooksime, kuni kellelgi jõudu jatkus, siis heitsime vahetevahel lumme maha puhkama — ja jälle edasi. Kuulid käisid ette ja taha, paremale ja pahemale poole. Üle pea vihisesid meie kuulipildujate kuulid, mis juhitud valgete pihta. Neid oma meeste kuule kartsid mõned meie noorukesed veel rohkem, karjusid kuulipildujameeste poole: „kuradid, omade peale lasete!“ Muidugi kuulipildujamehed ei kuulnud seda karjumist, pealegi teadsid nad väga kästi, et nende kuulid tegid lennates looga, millest aga meie noorukestel polnud veel aimu. Lõpuks jõudsime oma roodu ahelikuga ühte liini, asusime samuti ahelikku.

Meie äge vastupanek sundis valgeid tagasi pöörama. Siis läksime ise pealetungimisele. Liikusime ahelikus läbi metsasalgaga. Aga metsast välja ei saanud minna, sest valgete poolt oli äge laskmine, neil oli nähtavasti kaunis suur jõud. Nende lõhkevad kuulid tegid metsas suurt kära, aga meid ei tabanud. Tulime tagasi oma vanadele seisukohtadele Hürsi külla. Oli juba õhtu. Peale seda saime paar ööd kaunis rahulikult magada.

Natuke hiljem tuli meil Hürsi külast ilma püssipauguta välja taganeda. Meie pahemal tiival, kus teine või kolmas pataljon tegutses, olid valged juba Lemmatsi ja Pulli küla all, nii et Hürsi küla oli peaaegu ümber haaratud. Ka Põltari küla oli juba jälle valgete käes. Nagu räägiti, olla sel korral meie teise või kolmanda pataljoni kuulipildujad Pulli järve jääl umbes 40 valget korraga maha niitnud.

Kõiki võitlusi ja kokkupõrkeid, mis meil sel ajajärgul valgetega olnud, ei jõua kirja panna. Olgu veel tähendada, et mitmel korral võtsime Võru sihis pealetungimisi ette, liikusime võideldes läbi Rogosi valla kuni Haanja Munamäeni, aga kaugeemale ei saanud. Tihti olid võitlused nii pinevad, et tuli päevad otsa lume peal ahelikus olla. Talv oli külm, paljud meie hulgast külmetasid jalad ära, oli ka oma jagu surmasaanuid ja haavatuid. Tuleb aga tähendada, et meile noortele andsid need võitlused otsata palju praktilist sõjaõppust. Rahuaaja tingimustes ei saa kuude jooksul nii palju sõjateadmisi, kui lahingus mõne päevaga.

Surveabinõud Misso kulakute vastu

Kui Misso valla kulakud algul, peale seda kui meie valla oma alla võtnud, meie vastu õige allaheitlikud olid, siis sedamööda,

kuidas valgete jõud kõvenesid ja rohkem aktiivsust hakkasid avaldama, muutus ka kulakute ülalpidamine meie vastu. Kuna meie polgu poolt senini ühelegi talunikule, kes meie vastu otsekohe välja ei astunud, midagi paha ei tehtud, siis kulakud pidasid seda meie nõrkuse tundemärgiks ning läksid üsna ülbeks. Sellepärast oli kulakuid vaja ohjastada, samuti karistada kulakute „aktiivi“ vanade pattude pärast. Näit. sakslastele palvekirja saatmise, kohaliste nõukoguvõimu tegelaste K. Sõoru ja J. Zurina peale tõstetud kaebtuste pärast jne ei olnud kulakud veel kusagil vastust annud. Samuti need pered, kust perepojad vabatahtlastena olid läinud valgete väkke, elasid kui vanajumala seljataga ja... hirvitasid. Võtsime nemad kõige esmalt käsile. Neis peredes sai suurem osa kraami polgu tarvituseks üle võetud. Neist kulakutest, kes sakslastele palvekirja saatnud ja kohaliste nõukoguvõimu tegelaste peale valekaebtusi tõstnud, anti aktiivsematele nendest „seitse kuuli nahavahele“. Tuleb tähendada, et paljud neist kulakutest toimetasid kogu aeg valgete kasuks salakuulamist ja andsid nendele meie üle teateid.

Esimene väljataganemine Misso vallast

Kuna eesti valged sel ajal suurel viisil väljastpoolt abi said nii sõjamoona kui meeskondade poolest (soomlased, daanlased, vene valged jne), siis hakkasid nad päev-päevalt meile ikka kõvemini peale rõhuma. Ühel päeval, kui meie rood parajasti Pupli külas puhkusel oli, hakkasid Misso kõrtsi poolt meie peale kuulid lendama. Selgus, et valged olid suuremate jõududega peale tunginud ja meie väeliini juba peaaegu läbi murdnud. Osa meie mehi võitles valgetega kõrtsi juures. Läksime neile appi. Oli juba õhtu, ühtelugy läks ikka pimedamaks. Pidasime valgetele kivitee kraavist tüki aega püssitulega kõvasti vastu. Aga meie olime juba poolelti ümber piiratud. Valged olid Lemmatsi ja Pulli külad juba ära võtnud ning tungisid Kimalaste küla poole, kust tee avaneb Hino, Suuresoo ja Vareste külade poole. Meile anti käsk taganeda Vareste külla. Oli juba pime, kui laskmist harendasime ja taganesime ahelikus üle mõisa nurmede, lepistikkude ja metsade kaudu, mis minule juba lapsepõlvest saadik hästi tuntud. Lõpuks ei olnud valgeid enam edasi tungimäs näha ja ahelik tõmmati kokku. Ilm oli tuisune. Keegi mees-

test ei osanud teed leida Vareste küla poole, sest tuisk oli kõik teeharud kinni ajanud. Pakkusin siis ennast teejuhiks. Algul ei usaldatud mind hästi, kui noort poisijõmpsiakat. Aga häda oli suur: külm, pime, lumetuisk, peale selle ilma ühegi sidemeta teiste väeosadega. Pataljonil ei jäänud muud üle, kui minu järele tulla. Ma leidsin tee kergesti üles, juhtisin pataljoni õnnelikult Vareste külla ja isegi moonavoori, mis meil kaasas oli, tõime tervelt pärale. Mul oli suur rõõm, et ka midagi teha võin kui revolutsioonisol-dat ja ei ole lihtsalt 19-aastane poisijõmp-sikas, kellel püss esimest korda käes.

Terve meie polk taganes Missost välja, Lätimaa piiridesse, kuna valged Missos, nagu mujalgi Eestis, võitu pühitsesid. Taganemine tuli niivõrd järsku, et need meie sm-d, kellel omaksed ja perekonnad küla-des, ning oleks tahtnud neid kaasa tuua, et mitte valgete kätte jätta, ei saanud seda teha.

Lätimaa piiridesse taganedes võttis meie polk omale asukoha üsna Misso lähedale — Laura mõisa ja Parmu lauavabriku ümbrusse. Valged ei teinud katset tungida Lätimaale. Meie korraldasime jälle valveteenistust ja luurekäike.

Kuni selle ajani oli meie polk midagi partisaanide väeosade taolist, kes tegutses üsna oma käe peal, ise ennast varustas jne, ning ka mehed tundsid endid nagu pool-partisaanidena, lubasid endile mitmesuguseid „vabadusi“, mis reguläärväes võimatud. Nüüd reorganiseeriti meie 3. Võru kommunistiline polk reguläärseks punase sõjaväe polguks, liideti Eesti diviisiga ja nimetati ümber 5-daks eesti kommunistiliseks kütipolguks. Selle muudatusega ühenduses hakkasime diviisilt saama kindlamat varustust, ajajooksul anti mees-tele ka päris punaväelase riided — sine-lid, saapad, mütsid punase tärniga (sirbi ja haamriga) seniste punaste lindikeste asemel, nõnda et aegamööda saime teiste Nõukogude Venemaa punaväelastega ühesarnasteks. Ka toidu poolest paranes seisukord kohe. Isegi tubakat ja paberosse hakati andma korralikumalt, mille puudus meestele palju meelekibedust tegi.

Jälle Misso valda

Meie uus sissetungimine Eestisse (Misso valda) oli ühenduses ühe kaugema luurekäiguga, millest ka mina osa võtsin. Meie teine rood asus parajasti Parmu lauavabriku juures. Valgete väeliin läks mööda Vareste küla — Kure küla — Kõrgesaare

talud — Muraski küla — Kiviosa küla. Kummagi poole luuresalgad pidasid tihti-peale vastamisi tulevahetust.

Ühel päeval tehti meie roodus ettepa-nek — teatagu endid kolm meest, kes on vabatahtlikult valmis minema valgete seljataha pikemale luurekäigule, et valgete sõjajõudude ja nende asupaikade üle täpsemaid teateid tuua. Üles andsime end mina, meie roodu sanitaar K. Praks, vana vilunud sõjamees ja veel kolmas, kelle nime ei mäleta. Mina hakkasin teejuhiks. Varustasime endid kergete karabiinide ja käsigranaatidega ning läksime õhtul teele. Tuli minna läbi suure Parmu metsa. Mul olid teed kõik tuntud, sellepärast liikusime jõudsalt edasi, ehk küll pime oli. Vastu hommikut jõudsime määratud kohta välja. Saime kõik tarvilikud teated, ka seda saime teada, et valgete suurtükid olid üles seatud Siksäla veski juurde.

Ilm läks juba valgeks, mis tagasimineku väga raskeks tegi. Tahtsime ühe kehva maatamehe juures päeva mööda saata, kelle juures käisime endid soendamas. See mees aga ei olnud nõus meid päevaks oma juurde jätma, sellepärast et kui meid tema juures leitaks, lastaks ta silmapilk maha. Just sel ajal kui mehe juures aru pidasime, kuidas teha, sõitsid kehvi-ku majast, mis oli tee ääres, valged mitmel reel mööda. Oli võimalik, et nad majasse soendama tulevad, sellepärast valmistasime endid, et neid õige „soojalt“ vastu võtta. Valgeid oli kuus meest. Tegime nõuks ühte nendest vangki võtta, teistele aga kuulid „nahavahele“ saata. Kuid valged kihutasid mööda.

Hakkasime siis ettevaatlikult tagasipoolle liikuma. Mingisuguseid teesid ei võinud me tarvitada, sest igal teeharul oli valgetega kokkupuutumise võimalik ja siis ei oleks meil tagasipääsemisest enam juttugi võinud olla. Sellepärast võisime liikuda ainult mööda metsi ja kõrvalisi kohti, kus ei olnud teeradasid ega kedagi liikumas.

Metsas tuli meil hulk aega tampida sügavas lumes; väsisime hirmsasti ära. Teekond näis lõpmatu pikana. Mu kaaslased hakkasid juba kahtlema, et kas ma neid õieti juhin. „Kus sa kurat meid vead, ei tea isegi kuhu lähed, oled ära eksinud.“ Seletasin küll, et õiget teed meie polgu asukoha poole ei ole, on külavahelised teed, küla-des aga valged sees, meie peame otsima kõige kõrvalisemaid kohti. Seltsimehed kaotasid täielikult mu vastu usalduse, aga maha ka ei jäänud, kirusid vihaselt, sumpsides sügavas lumes. Ühes kohas tuli minna üle heinämaa kahe metsa

vahel. Läheduses asus aga küla, seal valgete valvepostid väljas. Liikusime üle heinamaa maoli roomates. Sedaviisi pääsesime n. n. Noorest metsast Parmu metsa. Mina hingasin kergemalt, et nüüd oleme pääsnud, kuigi ees veel umbes viievestane teekond mööda sügavat lund kuni meie valvepostideni Meieri metsavahimaja juures.

Seltsimehed olid usu minusse lõpulikult kaotanud ja ähvardasid, et kui valgete küüsi satume, siis esimene kuul nende käest on minule. Ähvardus oli tõsine ja ma hakkasin kartmagi, et mine tea mis muudatus selle ajaga võis juhtuda. Valged võisid meie valvepostid ära võtta ja meie mehed eemale tõrjuda, siis on minu tingimata räbal lugu. Andsin sm-tele kindla sõna, et viin neid välja kas Meieri või Sakuti metsavahimaja juurde, ja kui meie mehi seal ei ole, siis pole mina süüdi. Küll siis oskan ma neid läbi Parmu metsa ka lauavabriku taha välja viia, mis aga rasket metsatekonda pikendab. Parmu mets oli mulle tuntud kui viis sõrme. Enne sõda käisime siin isaga puid saagimas, mina märkisin kõik meie saetud kändud ära. Ka sihid olid mul hästi teada, nõnda et selles metsas eksimine võimatu.

Nõndaviisi kõneledes jõudsimegi järsku Sakuti metsavahimaja kohal metsa äärde välja. Natuke maad meist eemal nägime valveposti, metsavahimaja õues olid sõjaväelased liikvel ja ka regedega hobuseid oli näha. Aga võimata oli tunda, kas sõjaväelased olid punased või valged, sest sel ajal ei kannud veel kummagi poole sõjaväelased vormiriideid. Sm. Praks kargab mulle peale, et „sa kurat viisid meid just otseteed tagasi valgete juure!“ Kolmandal sm.-hel lööb järsku kõhust lahti... Mina seletan vastu: „See on Sakuti metsavahimaja, ja kui olete kindlad, et eila meie kolmanda pataljoni mehed siin olid, siis on asi korras. Olge siin metsa ääres, mina lähen vaatama. Kui on meie mehed, siis annan teile märku ja tulete järele, aga kui on valged ja mina nende küüsi satun, siis ma muidugi mingit märku anda ei saa.“ Siis juhatasin neile igaks juhtumiseks, kuidas nemad võiksid mööda metsasihte Parmu lauavabriku juurde pääseda, kui mina peaksin sisse kukkuma.

Läksin ja kahtlesin isegi, aga ometi oli teada, et selle ühe päeva sees ei olnud meie ja valgete vahel ühtegi lahingut, sellepärast ei või olla, et meie mehed oleks siit ära läinud. Mind nägi juba maja lähedal seisev vahipost ja jooksis telstele teatama, et vist on see vaenlase ülejooksik, kes tuleb karabiini ja käsigranaatidega. Majast tuli

salk sõjaväelasi välja, mitmel soomlaste kiivrid peas ja mitte ühtegi muud tundemärki, millest oleks võinud aru saada, kas on nad punased või valged. Mind püüti sisse. Küsisin, kes te olete, aga omal hirmuhigi otsaes. Teatasin otsustavalt, et mina olen punane, ütlege kes teie olete. Need vastu, et oleme valged, sellest ja sellest kaitseliidu polgust. Nende naljatoonist sain ma aru, et nad on meie oma punased. Minu käest aga nõudsid nad, ma üteltu, missugusest roodust ma olen, kes roodu komander, kus roodu asub jne. Said õiged vastused. Siis teatasin, et kaks minu sm. ootavad minult märguannet. Praksi tundis 3. pataljoni sanitaar, kes ka kohal oli. Andsin märku ja mõlemad mu kaaslased ilmusid välja.

Puhkasime seal paar tundi ja jutustasime meestele oma juhtumusi. Kõigil oli üsna hea meel meie ettevõtte kordamineku üle. Praks imestas: „Mina poleks uskunudki, et sina nii hästi oskad meid metsamööda juhtida.“ Siis anti meile küüdimees, kes sõidutas meid oma roodu juurde. Andsime seal oma aruande ära. Selle luurekäigu kordamineku tasuks vabastati mind kaheks nädalaks vahiteenistuses käimisest.

Peale seda luurekäiku, mis meie polgu juhatusele tarvilikud teated andis, algas polk uuesti pealetungi. Nüüd olid meie jõud tugevamad: meiega ühiselt tegutses Sorgsepa ratsapolk ja ka vene seltsimeestest koosnevad punaväeosad. Varsti olimegi jälle Misso vallas. Meie roodu oli pealetungimisel Siksäla veskist kuni Misso vallamajani. Oli valgete poolt ka vastulaskmist, aga meie mehed surusid nii ägedalt peale, et valged ei suutnud vastu panna.

Nüüd olid Misso külaõunajad ühes valgete väesalkadega plehku pannud. Nad teadsid, et olid meie poolt valju karistust ära teeninud. Varsti saime teateid Misso kulakute vägitagedest meie vabatahtlaste omaksete kallal.

Sel korral oli ühes teiste kulakutega põgenenud ka Misso valla mustasajaline koolmeister Gothard Berg — endine tsariaegne ohvitser. Ta astus valgete väesalka ja sai hiljem ühes kokkupõrkes surma.

Misso kulakute vahepealsed vägitööd

Vaatame, mis tegusid Misso kulakud meie seltsimeeste omaksete kallal korda saatsid peale seda, kui meie polk Missoist välja oli taganenud.

Kohe niipea, kui valged väesalgad Misso valla oma alla võtnud, asusid külakurnajad meie seltsimeeste omakseid taga kiusama ja „kätte maksma“. Kõige agaramad selles tegevuses olid August Tuvi, Juhan Tuvi, Mihkel Kukk, Gustav Teder ja teised. „Kuradi punased spioonid, siia jäite!“ kirusid need valgekaardlased. „Kõik mättasse lüüa!“

Arreteeriti K. Sõõru naine, 57-aastane Alviine Sõõru, Teterkofi naine Liisa Teterkof, Valter Adleri isa ja Zurina isa. Arreteeritutele pandi peasüüks seda, et nende mehed ja pojad teenisid vabatahtlistena punases väes.

Villem Teterkofil jäid kodukülla naine, kaks poega, üks 10-, teine 8-aastane, ja tütar, kes teenis teises peres tüdrukuna. Kui naine arreteeriti, siis riisusid valged kulakud kodust kõik toidukraami ära, nõnda et poisikesed jäid otse nälgima.

Kinnivõetud viidi Võru vangimajja, kus neid peeti 7—8 kuud, peale vana Adleri, kes üle aasta vangis oli. Teda peeti kõige suuremaks „kurjategijaks“, sellepärast, et tema juurde olid mõned meie punased seltsimehed Missost välja taganedes oma asju hoiule annud. Temale ei lubatud isegi kokkusaamisi omaksetega. Võru vangimajas valitses üldiselt raske olukord. Süüa anti viletsalt ja vähe, kõik hakkasid põdema ja tüüfusest ei pääsenud keegi mööda.

Uued ägedad võitlused

Sel korral lõime valged Misso valla piiridest täiesti välja. Saime oma kätte maala kuni Haanja Munamäeni. Sõjalini oli mitme nädala kestel Misso piiridest väljas — Haanja ja Rogosi valla piirides. See oli ägedate võitluste ajajärk. Ei olnud pea ühtegi päeva, mil poleks olnud kokkupõrkeid valgetega. Külad käisid käest kätte: meie lõime valged külast välja, aga seal tehti jälle meile tuul jalge alla. Meil oli sel korral palju suuremad jõud kui varem, aga ka valged olid kõvenenud. Jällegi tuli mõnikord päevadeviisi külma lume peal ahelikus lamada, kus mõnedelgi jalad ära külmasid. Meie igaühe soov ja tahtmine oli, et Võru linn saaks ära võetud. Võtsime Võru peale mitu korda pealetungimisi ette, aga valged panid kõvasti vastu. Neil oli sel väeliinil ka kaks suurtükki tegevuses — üks 3- ja teine 1½-tolline — „vana koer kutsikaga“, nagu meie mehed ütlesid. Meile ei olnud neist suurtükkidest suuremat häda, valged lootsid nendega

meie peale moraalselt mõjuda, aga seegi lootus oli tühine. Ka meil olid suurtükid. Võitlused käisid hulga aja jooksul kitsalt maaribal, kumbki pool ei saanud suuremat sammu edasi teha. Selleaegse sõja iseloomustavamaks küljeks oli päevane võitlus ja öösine rahu. Päeval tõrmasime üksteisele kallale, kolkisime üksteist vastamisi mehemoodi, aga kui õõ tuli, pöörasime kumbki pool oma külladesse tagasi öömajale selleks, et järgmisel päeval jälle minna jõudu katsuma.

Muidugi ei olnud sel „öömajal“ korralikust öörahust juttugi. Vastupidi, ühtelugu tuli ärevil olla, igaks silmapilguks valmis. Juba mitu nädalat järgimööda magasime täiesti rietatult põrandal õlgede peal, püss kõrval. Teiseks rahurikkujaks olid täid, kes meil siginesid lõpmatul hulgal. Oli tarvis ainult sõrmed särgikaeluse vahele pista, kui võis sealt terve hulga täisid välja tuua. Meie noored sõjamehed ootasime kangesti sauna, mil saaks end puhtaks pesta ja mõneks päevakski täidest rahu. Aga vanemad sm., kes juba imperialistlikes sõjas olnud, naersid meie üle ja tõendasid, et see polegi sõjamees, kel ei ole täisid. Hakkasime meiega seda uskuma.

Niiviisi õlgedel alaliselt valmisolekus lamades, kui ootuses isegi uni peale ei tulnud, jutustasime üksteisele oma mitmesuguseid juhtumusi. Nii kõneles sm. Uibo oma luurekäigust ja kirus roodukomanderi, kelle „vea“ pärast Uibo luuresalk oleks peaaegu valgete küüsi kukkunud. Asi oli nii. Roodukomander saatis Uibo ühes paari teisega luurekäigule ja seletas, kus külas võib valgeid leida ja kus neid ei ole. Luurajad jõudsid oma küüthobusega küla juurde, kus roodukomanderi tõenduse järele valgeid ei pidanud olema. Mehed kihutavad julgelt otse külla sisse. „Aga seal,“ jutustab Uibo, — „oli küla valgeid puupüsti täis. Nende valvepostid ei puutunud meid, arvates et oleme nende mehed. Külas vaatame, et kuradi valged käivad aga ühest majast sisse, teisest välja, ega pane meid tähelegi. Ise ähmi täis, jõudsin hobuse tasapisi ümber pöörata ja hakkasime kõigest jõust tagasi ajama. Alles siis taipasid valgedki, kes oleme. Karjuti: „Pidage kinni, laseme!“ — ja andsidki püssidest tuld järele. Meil kartus, et kuradid lasevad hobuse maha. Ka valvepostid hakkasid küljepealt tuld andma. Aga siiski pääsime seekord eluga.“ Teised sm-d tähendasid Uibole, et rooduülem pole siin põrmugi süüdi. Selajal, kui tema teated

sai, võis küla valgetest vaba olla, aga hiljem võisid nad sisse tulla, teie ei oleks pidanud nii umbropsu sisse tormama. Uibo aga tõendas, et rooduülem valetanud meelega, vist sellepärast, et mõned luurajad, teades, et kusagil külas on valged, ei julge külale läheneda, vaid paugutavad natuke maad eemal püsse ja tulevad tagasi, tõendades, et valged olla nende peale lasknud.

Varsti peale Uibo juttu, kui me veel omavahel vaidlesime, tuli käsk: viis meest luurekäigule nendest, kes ei ole vahipositiile määratud. Rühmaülem küsib, kes tahab minna vabatahtliselt? Vaikus, siis hakkab määrama: „Sina lähed, sina lähed,“ jne. Tõuseb lärm. Mehed vastu, et „mina vast eila öösel käisin, kas täna jälle?“ Viimati kargab Uibo vandudes maast üles: „Kurat võtaks, mina lähen, kes tuleb kaasa?“ Veel leidus paar vabatahtliselt minejat, teised määrati. Salk läks teele. Mina olin selkorral postile määratud ja läksin varsti vahetusele. Hommikul kuulsime samadelt luurelkäinutelt, et valged olla paljudes külades, ka olnud meie luurajatel vaenlase luuresalgaga kokkupõrge.

Samal hommikul võtsime pealetungi ette. Meie rood läks ahelikus üle mäekünka, mis asus 2—3 kilomeetrit meie öökortrikohast eemal. Vastase ägeda tuleandmise tõttu heitsime lumme ja avasime vastutule. Parevalt ja pahemalt poolt kostis samasugune püsside ja kuulipildujate pragin. Kaugelt Vastseliina poolt oli suur-tükipauke kuulda.

Lamasime terve päev lume peal ahelikus. Mäekingi kõrvalt orust käisime kastidega padroneid toomas. Püsse paugutasime niipalju, kuidas püssirauad kandsid. Oli hirmus külm, paljud külmetasid jalad ära. Soendama ei olnud kuhugi minna. Vahetevahel käisime kordamisi ainult alla orgu, kus jooksmise ja lume peal jalgega trampimisega endile sooja tegime. Meie hulgas olid juba mõned haavatud.

Üks meie mees oli lähedal oleva küüni taha pugenud, kust äkki karjudes meie poole jookseb, et ta saanud käest haavata. Meie imestame, et kuidas see mees küüni taga olles otsekohe käest haavata võis saada. Pärast rääkis roodu sanitaar Praks, kes haava kinni sidunud, et haav olnud must, püssirohusuitsuga kõrvetatud. Mees lasi kindlasti omale ise püssiga kätte, et mõneks ajaks pääseda väeliinilt seljataha haava parandama. Kirusime seda enesevigastajat. Kuul talle nahavahele! Meile

õeldi, et mees antakse diviisi väljakohtu kätte.

Katsusime ka edasi minna, aga valgete poolt oli nii äge tuleandmine, et olime sunnitud paigale jääma. Alles kui meist paremal ja pahemal pool olevad roodud tüki maad edasi olid tunginud, jätsid valged meie ees oleva küla maha ja meie läksime juba õhtul pimedas ilma pauguta külla.

Selleaegsetest võitlustest toon veel ühe pildi. Korra, kui me asusime Haanja Munamäest lõunapool ja olime valgete mitmekordsed pealetungimised tagasi löönud, otsustasime ise pealetungimisele asuda. Jalaväega kooskõlas töötas ka Sorgsepa ratsapolk. Juba oligi Haanja mõisa meie käes — Sorgsepa mehed seal sees. Ka Haanja mõisast Võru pool olev küla oli meie väeosade käes. Hommikul saadeti meie rood Haanja mõisa poole, et kaugemas külas asuvat väeosa ära vahetada. Niipea kui me Haanja mõisa jõudsime, olid soome ratsanikud meil kukil. Soomlaste pealelend tuli niivõrd järsku, et ei võinud aimatagi. Mõisas läksime kõik segi, nii meie punased, kui soome valged. Aga iga mees teadis kindlasti, et eluga ei maksa end valgete kätte anda: parem juba lahingus surra, kui pärast end nagu kinnikõidetud lammast tappa lasta. Andsime iga mees, kust saime, tuld valgete ratsanikude pihta, tõmbasime neist juba mitu meest maha. Ülejäänud panid plagama.

Samal ajal lähenes teiselt poolt mõisat meile valgete ahelik. Meie seadsime endid ka mõisast väljas nurmele ahelikku. Valged liginesid meile mustas riides, nagu kaarnatejoru, tulid kaunis lähedale. Algas äge vastastikune laskmine. Munamägi jäi valgete piirkonda, nad saatsid oma automaadimehed mäele, kust need meid tule alla võtsid. Olime sunnitud taganema. Rood taganes nii kaua, kuni teised roodud jõudsid endid korda seada. Siis avasid ka nemad tule valgete pihta. Vastastikune äge laskmine vältas terve päev. Haanja mõisa ja lähedased külad läksid valgete kätte. Kaugemale me seekord ei taganenud. Varsti läks pimedaks ja laskmine jäi soiku. Läksime kumbki pool oma küladesse ja panime ööpostid välja.

Teine taganemine Rogosi ja Misso vallast

Siis tuli jälle aeg, kus me sunnitud olime Rogosi ja Misso vallast, s.o. üldse Eestist välja taganema valgete strateegilise manöövri tagajärjel. Meie tungisime peale

Võru sihis, s.o. Misso — Haanja — Võru joonel. Seal olid meie tugevamad jõud. Muidugi olid meil ka oma nõrgemad kohad, mis valged üles nuhkisid. Seda asjaolu kasutades tungisid valged meile pea-aegu seljataha, tormates meie parema tiiva peale mööda Riia-Pihkva kiviteed. Nõnda ei jäänud meil muud üle, kui pidime endid tagasi tõmbama.

Sel päeval oli meie esimene pataljon Rogosi vallas külade vahelistel nurmedel ahelikus. Munamäe poolt ei reinud valged meile suuremat tüli. Kuulsime aga, et pea-aegu meie seljataga Rogosi mõisa pool on lahing käimas. Meie pataljoni komandant sm. Evert pidas meid ahelikus kuni pimedani. Siis tõusime maast üles ja pimeduse lõttu läks meie taganemine hästi korda. Marssisime terve öö lõunapoole. Hommikul, päikese tõusu ajaks jõudsime läti küladesse, kus ei olnud valgetest midagi kuulda. Varsti oli side ka teiste pataljonidega jalule seatud.

See oli meie punaväe teine väljatanemine Lõuna-Eesti piiridest. Asusime jälle Lätimaale, vanasse tutvasse kohta — Laura mõisa ja Parmu lauavabriku ümbrusse, läti küladesse.

Sel ajal kui Misso vald punaste käes oli, töötas vallas kohaline revolutsiooni-komitee sm-ste K. Sõõru ja J. Zuriniga eesotsas, jätkates oma endist katkestatud tööd kohalise nõukoguvõimu korraldamise alal. Aga nad ei saanud palju ära teha. Tuli vaid piirduda võitlusega valgekaardlise olluse ja samagonniaajajatega. Suurt tööd andis ka kraami ülevõtmine nendest kulakute taludest, kust peremehed olid oma süüdi tundes plehku pistnud. Tuleb tähendada, et Missos oli veel peale nende kulakute küllalt talunikke, kes valmis oleks olnud meile esimesel võimalusel kuuli kerosse laskma. Aga meie ei puutunud neid seni.

Seekord jäi meie polk Läti piiridesse kogu lumelagunemise ajaks. See oli võrdlemisi rahuline ajajärk. Valgetega ei olnud meil suuremaid võitlusi, peale kokkupõrgete kummagi poole luuresalkade ja valvepostide vahel. Kui lumi läinud oli, liikusime Lätist välja idapoole, Nõukogude Vene piiridesse (õigemini Pihkva kubermangu, sest praegused Eesti ja Läti piirid Nõukogude Liiduga ei vasta endistele kubermangupiiridele), setu küladesse, mis samuti asusid Misso valla naabruses.

Peale ajulist taganemist — uuesti edasi!

Nagu juba tähendatud, kuulus meie polk nüüd 5. eesti kommunistilise kütipolguna Eesti diviisi külge. Sel ajal kogus diviisi juhatus tugevamat „rusikat“ valgete vastu. Ka Nõukogude Vene väejuhatus saatis oma poolt mõned väeosad, silmas pidades Eesti kui rahvusvahelise imperialismi ühe lüli hädaohtlikkust. Ühtlasi saadeti väeliinile ka Eesti diviisi poolt asutatud komanderikursuste õpilaskond selleks, et õppepingil kogutud teoreetilisi teadmisi otsekohe sõjapraktikaga kõvendada. Kui kõik ettevalmistused tehtud, asusime uuele pealetungimisele eesti valgekaardlaste vastu.

Veel enne kui meie polk käsu sai välja astuda, olid teised meiega koos tegutsevad väeosad Riia-Pihkva kivitee kuni Panikovitsani oma alla võtnud. Siis jäi pealetungimine seisma ja meile kuulutati, et oleme kaheks nädalaks puhkusele lastud. Aga ei saanud paari päevagi puhata, kui jälle käsk anti pealetungimisele minna.

Sel pealetungimisel tuli meil valgetega suur lahing ära pidada, mis mõlemalt poolt nõudis palju ohvreid. Meie polk asus õöpimeduses teele. Kevad oli käes, pimedat ööd ei olnud kauaks, tarvis oli ruttu liikuda, et enne suurt valget määratud kohta jõuda. Juba enne koitu liginas meie polk väeliinile pikas rongis kõigi kraami-vooridega. Liikusime võimalikult mürata külavahelistel teedel. Isegi meeste vahel ei olnud jutuajamisi, igaüks näis nagu iseendaga aru pidavat enne eelseisvat lahingut. Juba valgustas koit ümbrust, meie read jõudsid lahinguväljale ikka lähemale. Hommikust vaikust segas vaid tuulekohin puudes, moonavankrite tasane mürin ja meeste sammude ühetooniline müdin. Jõudsime teiselpool kiviteed asuvasse setu külasse eelliinil, kus asusime vene seltsimeestest koosneva punaväe polgu asemele, kes puhkusele lasti. Kohe toodi meile supikõök ja leib järele. Võtsime rutuga kehakinnitust. Leib oli poolvalge, n.n. „ukraina leib“. Ka supp oli hea. Eelliinil olles pidime sööma ikka hommiku vara ja õhtu hilja, sest päeval polnud väljakõõgil võimalik meile läheneda.

Just päiksetõusu ajal saadeti mind ühes paari teise seltsimehega luurekäigule. Valged asusid meist umbes pool kilomeetrit maad eemal külas. Liikusime ettevaatlikult läbi väikese metsasalu. Just valgete küla all ronisime puu otsa, et paremini ümbrust näha. Sealt paistsid

meile selgesti valgete väikesed kaitsekraavid ja valvepostid silma, ka leidsime nende kuulipildujate asukohad üles.

Varsti nägime valgete pool liikumist. Nende salgad tõttasid külast välja mäekinguga taha soo äärde, meie väeliini parema tiiva poole. Neist kohtadest kust neid oleks võidud näha, jooksid nad ükshaaval mööda. Meile selgus, et valged valmistavad pealetungimisele. Siis märkasid meid valgete valvepostid ja avasid tule. Hüppasime ruttu puudelt maha ja jõudsimme õnnelikult omade juurde. Vahepeal olid meie mehed juba küla ette ahelikku asunud. Teatasime juhatusele, et paremalt tiivalt on kohe praegu valgete pealetungi oodata.

Ei läinudki palju aega, kui nägime juba valgekaardlaste mustas rüüs ahelikke endile lähenevat. Avasime nende pihhta tule püssidest ja kuulipildujatest. Valgete ahelikud heitsid maha ja avasid vastutule, jätkates meie lähenemist ükshaaval edasi jookstes. Oli näha, kuidas nii mõnigi nendest enam paigast ei liikunud — said kas surma või haavata. Meie paremal tiival asus komanderikooli kursantide rood, neile tungisid valged ägedalt peale, püüdes paremalt poolt mööda minna. Mõnedel nendest läkski korda mööda pääseda ja kursantidele ilmuda peaaegu seljataha. See sundis kursante endid tagasi tõmbama, et valgetele paremini vastu panna. Lõpuks taganesime terves koosseisus vaenlase ägeda tule all. Tagasi läksime umbes poole kilomeetri võrra, just kiviteeni, seal heitsime piki teed kraavi maha ja võtsime vastase kõva tule alla. Enam kaugemale ei taganenud. Ka kursandid jõudsid paremal tiival valgete edasitungimise seisma panna. Meie roodust olid mitmedki langenud surnute ja haavatutena (kes haavata sai ja maha jäi, tuli samuti surnuks lugeda, sest valged tapsid ta sealsamas).

Niiviisi pidasime kumbki pool üksteist paar tundi ägeda tule all. Kumbki ei tunginud peale ega taganenud. Küla, kus hommikul söime, oli valgete käes.

Siis läks ühel osal meie meestest korda vaenlasele kivide ja kraavide varjus üsna lähedale pääseda. Karjusime „hurraa“. Samuti karjuti „hurraa“ ka paremal ja pahemal pool. Tormasime valgetele peale, nemad tõmbasid endid natuke tagasi. Just selle küla all, kus hommikul söime, olime sunnitud vaenlase kõva tule tõttu maha heitma. Mina olin roodu ahela paremal tiival viimane. Minu kõrval algas kursantide ahelik. Kursantidel olid vene, meil

jaapani püssid. Minu naaber kursant pööras minu poole, kas mul ei ole vene padruneid, temal saanud otsa. Just sel silmapilgul tabas teda valgete kuul surmavalt.

Jälle karjusime „hurraa“ ja tormasime küla poole edasi. Valged ei suutnud meie pealesurumisele vastu panna ja taganesid. Kui külasse jõudsimme, olid sealt veel mõned valgekaardlased välja jooksmas, kes ei jõudnud õigel ajal taganeda. Karjusime neile: „Seiske, andke alla!“ Kaks nendest jooksid edasi ja pääsid minema, kuigi neile püssikuule järele kihutasime, kuna kolmas, vanemaeline mees, ei jõudnud neile järele. Ta neatus, pöördus meie poole ja palus: „Ärge mind tapke, olen mobiliseeritud, Tartumaa mees.“

Kui edasi mäekinguga otsa tormasime, nägime all orus veel valgeid, kes paremale poole meie pealetungivale ahelikule tuld andsid. Meie avasime nende peale tiivutule ja karjusime, et „andke alla“, kuid nad jõudsid plehku pista, mõnda endi hulgast surnuna maha jättes.

Nõnda võtsime selle küla jälle tagasi, kus hommikul enne päikese tõusu venelastest punaväelased ära vahetasime. Oli soe kevadine päev. Päike oli juba õhtukaarel. Õhk oli vaikne ja püssirohuhaisu täis. Meie ei läinud enam edasi, sest olime palju kaotanud. Näit. meie roodus oli hommikul peale 50 mehe, praegu puudus 17.

Vene seltsimeestest punaväeosad liikusid veel võideldes edasi ja jõudsid juba selle küla alla, kust valged hommikul pealetungi algasid. Meie vaatasime mäekinguga otsast. Päike oli just looja minemas. Valgetele tõmmati enne mõnikümmend suurtükilaengut kaela, siis tormasid venelased neile peale, püssitäägid välkusid vajuva päikese kiirtes. Valged taganesid jälle, vene sõid võtsid küla ära.

Päike veeres metsaserva taha. Aegamööda vaikus püsside ja kuulipildujate pärin. Meie pealetung jäi selleks päevaks seisma.

Õhtul kogusime külasse kokku. Jälle tuli supikööök leivaga, jälle söime, nagu hommikul. Aga paljud puudusid meie hulgast — nägid hommikust päikese tõusu, aga loojaminekut enam ei näinud. Igalpool vedelesid veel nii vaenlaste, kui meie meeste surnukehad, mida, veel ei jõutud ära koristada. Aga kõigest hoolimata oli meeste meeoleolu tõstetud ja elav; kõigil oli nii palju kõneleda päevastest läbielamistest, lahingu käigust ja võitluse piltidest.

Juba järgmisel päeval peale ülemaalkirjeldatud lahingut, kus me valgete pealetungi-

mise tagasi surusime, olid valged me paremal tiival asuva Panikovitsa mõisa ära võtnud. Kuna mõis asus Riia-Pihkva kivit tee ääres, siis ähvardasid valged meid selle operatsiooniga sisse pirata. Sel ajal oli valgetel vististi käimas üldine pealetungimine. Panikovitsa mõisale olla valged nii ootamata peale tormanud, et meie vene seltsimehed, kes mõisas olid, ei olnudki kõik sealt välja jõudnud taganeda, vaid osa nendest kukkunud valgete kätte. Sellepärast anti meile juba teise päeva õhtul käsk mõisa ruttu ära võtta.

Asusime kohe teele, veel enne kui oli pimedaks läinud. Kui me metsas ahelikus mõisale liginesime, oli juba päris pime, sellepärast olime ahelikus tihedalt koos, kõigest paar sammu üksteise vahet. Liikusime edasi õige tasa. Korraga kostis meist eespool metsavahel kangesti vali ja pööraselt metsik karjumine, meie ahelik pöördus loomusunniliselt silmapilk ümber ja mehed pänid tagasi jooksmas, nii kuidas juhtus. Alles kui metsast välja saime, suutsid komanderid meie read jälle korda seada ja ahelik pöördus jälle metsa sisse, mõisa poole. Varsti selgus, et karjuja oli üks vene väeosa mees, ta saanud valgete pealetormamisel jalast haavata, aga jõudnud end metsa ära peita, ja kui meie ahelik esmakordselt talle äkisti peale sattus, pistis ta kangesti karjuma.

Meie liginesime uuesti mõisale tihedas ahelikus, nii ligidale kui oli võimalik. Oli küll pime, aga mõisast tagapool oli kusagil külas tulekahju, millest taevast kumendas; selle kuma valgusel nägime oma ees üsna ligidal valgeid, niisama ahelikus, mõned nendest käisid mööda ahelikku ühest kohast teise. Avasime valgete pihta kange püssitule ja siis tormasime metsiku „hurraa“ hüüdega neile peale. Aga nemad näisid meid juba ootavat ja võtsid meid kohe kõva püssi- ja kuulipildujatule alla. Meie hulgast said mõned haavata, samuti ka meie padrunivedaja hobune. Nii ei läinud meil korda edasi tungida, vaid pöörasime tagasi. Teisel hommikul läksime mõisale teisest küljest peale, aga valgeid enam ei olnudki, nad olid ise mõisast välja läinud, sellepärast et nad olid kiiluna meie väelini sisse tunginud, aga polnud jõudu seda operatsiooni arendada.

Peale neid võitlusi jatkasime hoogsalt edasitungi. Peagi saime Misso valla jälle tervelt oma alla, me jõudsime Haanja Mõnamäe juurde välja.

Veel üks pildike Rogosi valla piirides peetud võitlustest. Korra oli meil äge lahing käimas. Küla, mille pärast võitlust

pidasime, oli valgete käes. Meil olid kõik soodustused küla võtmiseks, aga seal korraga said meestel padrunid otsa ja uusi ei toodud juurde. Ootasime kannatamatult padruneid, mida pidi tooma roodu padrunivedaja. See mees oli küll padrunikoor-maga kusagil varjul, aga ei julenud lahingu pärast meile läheneda. Niiviisi ei olnud meil võimalik alatud operatsiooni jätkata ja pidime tagasi tulema. Kõik ohvrid ja kaotused, mis me kannud, olid asjatud ainuüksi padrunivedaja argtuse pärast.

Taganemiseleel kohtasime padrunivedajat ühes koormaga. Pataljoniüleml oli nii vihane, et mehele silmapilk kuuli pähe kihutas. Kuul aga läks vähe kõrvale ja haavas ainult meest kõrva äärest. Ta viidi haigemajja. Kirusime ja sünasime teda igaüks, kui tänase taganemise ja ohvrite peasüüdlast.

Misso kulakud uute ohvrite jahil

Niipea kui punased väed Misso valla jälle oma alla võtsid, tõttas meie seltsimees Villem Teterkof kodukohta maha jäänud lapsi vaatama. Naine oli ikka veel Võru türmis kinni ühes teiste arreteeritutega. Kodus leidis Teterkof nälgivad poisikesed ja poolsurnuks peksetud tütre, kelle jutustusest Teterkof kuulis järgmist:

Kui punased väed viimasel korral Misso-st lahkusid ja valged jälle võimule said, ei olnud kohalistel valgekaardlastel enam kedagi, kelle kallal oleks võinud oma verejanu vaigistada. Kõigi meie punaväelaste omaksed olid juba varem türmi pandud, kus nad nälgisid ja surve ning tõbede all kannatasid. Aga kulakutel oli, maksu mis maksab, vaja omale ohvrit leida. Selleks määrasid nad Teterkofi tütre Linda. Viimane teenis sel ajal teises talus ega teadnud midagi paha aimata. Korraga kar gasid kulakud talle kallale, August Tuviga eesotsas. „Kuradi spioon, maha vaja lasta,“ karjus Tuv ja hakkas tütarlast peksma. „Laske maha, kui liha tarvis on,“ vastab peksetav. Tuv jätkab peksmist, kuni tütarlapsel selg üleni verine ja ta juba pool-surnud. Siis „arreteeriti“ ta, algul peeti teda Misso vallamajas, sealt viidi valgete kaitsepolgust staapi, mis asus Rogosi mõisas. Staabis peeti kinni paar päeva ja lasti siis lahti, sest kõige paremal tahtmisel ei saadud talle midagi süüks panna. Aga sellegipärast sunniti teda käima iga päev Misso vallamajas ennast „näitamas“.

Siin vandus vana Villem valgetele nende metsikust kümnekordselt kätte tasuda ja

võttis kõik oma jõud kokku, et võidelda punases sõjaväes kõigi kurnatute ja maatainimeste vabastamise nimel.

Edasi kuulis Villem Teterkof, et kui tema tütar Linda oli Misso kulakutel läbi peksetud ja vallamaija kinni pandud, siis otsiti uus ohver — mindi vana Adleri naise kallale. Vana Adler ise oli ühes teiste arreteeritutega Võrus kinni, nõnda ei saadud teda veristada, aga nüüd kolgiti naine läbi ja võeti kõik kodune kraam üle, sellepärast et poeg oli vabatahtlasena meie polgus.

Korra, kui meie väeliinil kaunis vaikne oli, küsisin ma enda terveks päevaks vabaks, et kodukülla minna omakseid vaatama. Sammusin selle peremehe poole, kelle juures elasin varem isa ja kahe noorema õega. Isa oli valgete kaitseliidus, nõnda ei võinud ma temaga kokku saada. Pere-mees rääkis mulle üsna otsekoheselt, et nemad punast valitsust ei soovi, vaid tahavad oma iseseisvat Eesti vabariiki. Ka minu onu Paul Kikas, tööline (tisler), rääkis, et ega teie, punased, ikka jõua valgetele vastu panna, neil rohkem jõudu, nende poolt kõik väljamaa riigid, aitab Inglismaa jne. Ka kehvad ei hoidvat enam punaste poole, sest valged andvat kehvadele niisama maad.

Kurvalt sammusin kodukohast lahinguliini poole tagasi, mõeldes et kui raske on pimedal kehal rahval arusaamisele jõuda selle üle, kes on tema õige kaitsja ja kes vaenlane. Neil on ikka veel arvamine, et külakurnaja ja sulane võivad üksteisega rahulikult elada, ilma et külakurnaja sulast ei eksploateeriks.

Kuidas minu isa kaitseliitu sattus, seda ei läinud mul korda selgeks teha. Kes rääkis, et vabatahtlasena, kes jälle, et mobiliseerituna. Misso valla vanad inimesed rääkisid: „Küll on aeg — poeg sõdib isa, isa — poja vastu. Kikka Kaarli valges väes vabatahtlikult, poeg punases sõjaväes vabatahtlikult. Kas poie õige piiblisõna,“ jne. Mäletan, kui korra Panikovitsa lähedal luurekäigule läksime, sain ühe setuga kokku, kes mind ja isa hästi tundis, ta ütles: „Mõni minut enne teid olid valged meie külas, ka sinu isa oli siin.“

Ei edasi ega tagasi

Meie lahinguliin oli nüüd Rõuge vallas. Sõjategevus võttis nüüd juba positsiooni-sõja iseloomu. Nii valged kui meie kaevasime endile kaitsekaevikuid ja kindlustasime neid vaenlase pealetungi juhtumiseks. Olime üksteisele õige lähedal — kõi-

gest umbes veerand kilomeetri kaugusel. Siin liinil olemise ajal anti meile seniste jaapani püsside asemele vene püssid. Nõnda said kõik väeosad varustatud ühtelaadi sõjariistadega. Nüüd võisime kõik tarvitada ühesuguseid padruneid, mis võitlustegevust suuresti hõlbustas.

See oli jälle põnev aeg ägedate lahingutega. Nii meie kui valged võtsime mitmel korral pealetungimisi ette, aga pealetungimised löödi ikka tagasi ja väeliin jäi endiseks. Väeliinide vahel vedeles meie kohal juba hulk aega kaks valgete surnukeha, mis juba haisema läinud. Mina olin sel ajal juba kuulipildujamees — mina, sm. Kurgjärvi ja Kriiska koostusime „lüüsi“ süsteemi automaatpüssi komandoks. Sellest automaadist tuli õige tihti valgetele kuulirahet kaela saata.

Meie polk oli juba pikemat aega vahetpidamata ja puhkuseta lahinguliinil. Ööd ja päevad tuli olla kaitsekraavis. Hulgal ajal ei olnud me sauna saanud, läksime kõik nii täisid täis, nagu see lahinguliinil „peabki olema“.

Söögi poolest oli seisukord rahuloldav, ka laskemoona jätkus. Eesti diviis varustas meid kui reguläärset väeosa õige plaanikindlalt. Mõrudat meelt tegi meeste ainult tubaka puudus — seda ikka ei jatkunud. Korra lahingute vaheajal käis polgu komissar sm. Kuhlbach meid keavikutes vaatamas, et tutvuneda meeste meeleoluga. Komissaril oli mitu pakki vama horkat kaasas. Tegime siis suitsu ja jutustasime komissarile oma lugusid. Mõned mehed avaldasid oma rahulolematust riidega varustamise kohta. Meile, väeliinil olejatele paistis silma, et moonavooride meestest paljud uhkustavad uutes „kalifee“ pükstes, meil aga närud jalas. Meeste arvates oleks selle riidega, mis kulakutelt üle võetud, esijoones pidanud saada varustatud just liinimehed, nüüd aga oli vastupidi. Kuidas ka ei olnud, aga üks oli kindel, et kõigile ei oleks sellest riidest jatkunud.

Lõpuks ometi lubati polgule kolm päeva puhkust ja meie asemele asus üks vene punaväe polk. Aga sealsamas selgus, et väerinna seisukord nõudis meie polgu saatmist Rõuge mõisa ümbruskonda. Kui minema hakkasime, oli teel mõnegi mehe poolt nurinat kuulda, et miks puhkusele ei lasta. Üks rahulolematu hakkas juba agiteerima, et ei maksa kuhugi minna, nõuame puhkust. Mees sai pataljonikomanderi käest hea peapesu, et mis provokatsioonid sa teed, tahad vist „seitse kuulka nahavahele“ saada.

Meie uus polguülem sm. Riuhkrand pidas meile õige mõjuva ja kaasakiskuva kõne Nõukogude Venemaa raskustest, tööliste võitlusest kapitalistlistel maadel ja olukorrast valges Eestis. Peale seda kõnet oli kõigil kange tahtmine ruttu lahingusse minna, kõigest väsimusest hoolimata. Isegi see protesteerija, kes enne puhkust nõudis, ei lausunud nüüd sellest enam sõnagi.

Jõudsimegi Rõugesse. Pealetungimine oli käimas. Asusime oma lahinguliinile, mis oli paremal pool Rõuge kirikut. See oli meie viimane lahinguliin Eestis. Meie ja valgete liini vahel oli üks ojake — „Must jõgi“. Pahemalt poolt tungis üks vahva vene polk järsku valgetele peale ja lõi nad taganema. Pealetungimine oli niivõrd hoogne, et valged enam pidama ei saanud, vaid plagasid mitu kilomeetrit Võru poole. Üks osa vene punaväelastest olla sellel pealetungil kuni Võru vaksalini välja jõudnud, aga siis oli sunnitud end tagasi tõmbama.

Meie väeliini kohal ei avaldanud sel ajal kumbki pool aktiivset tegevust. Meie vahel oli ainult kitsas heinamaariba väikese jõekesega. Ühel vaikselt suveõhtul asus meie orkester lähema mäekinguga otsa ja mängis „Internatsionaali“, mehed laulsid kaasa. Valged oma pool hakkasid jorutama „Eesti hümn“ ja teisi „isamaarõmusid“.

Ühel heal päeval võtsime meie kolmekesi oma „lütisiga“ luurekäigu ette. Roomasime valgetele üsna lähedale ja avasime tule, s. o. tegime „paanikat“. Valged kohkusid nii ära, et sellest kohast plagama panid. Meie väeosa ei võtnud pealetungimist ette. Valged ei julenud terve päeva jooksul tagasi tulla, olgugi et meie „naljast“ aru võisid saada. Alles õõpimeduses ilmusid nad jälle tagasi. Sellel luurekäigul tegime elanikkude kaasabil valgete suurtükkide asukohad selgeks.

Niisugustel „elavatel“ luuretel tuli mul käia õige tihti. Korra küsiti roodukomanderilt, kes on roodus vahvamad mehed, et neid eriti ära märkida. Roodukomander tähendas ka mind nende hulka. Ei saa salata, et kogu see võitlustegevus meist, noortest poisijõmpsikatest, ajajooksul vilunud sõjamehed välja koolitas. Juba ammugi ei olnud poistel enam niisugust hirmu kui algul, mil valgete lõhkevate kuulide rahe all pea maa sisse peideti. Nüüd teadsime juba, millal ja kuidas tarvitada end kuulide eest varjata, millal äkki tormi jooksta jne.

Suured äraandmised ja lõpulik taganemine

Peale neid juhtumusi oli meie väeliinil Rõuge kiriku ümbruskonnas juba mõnda aega üsna vaikne. Meestel oli arvamine, et vist on valgetel muudel liinidel kibedam tegevus. Ka meie poolt ei võetud pealetungimist ette. Selles pealtnäha rahulikus olukorras saime korraga käsu. — liinilt vaikselt ära minna, sest valged olvat meid kaugelt ümber haaranud ja juba sisse piiramas.

Kui me selle käsu täitmiseks liikuma hakkasime, sai see meie vastas olevatele valgetele vististi teatavaks, sest varsti hakkasid nad meie peale metsaservalt kogupauke saatma.

Taganemise ajal kuulsime suurtest äraandmistest ja üleminekutest valgete poole. Meie polgust jooksud kuues rood üle terves koosseisus ja üksikud mehed veel mõnest roodust. Meie 2. roodust ei mäleta ühtegi äraandjat. Hiljem, kui olime juba Ukraina liinil, rääkis mulle meie roodu sanitaar Karl Ermel, et tema pidanud ka plaani üle minna, aga et sm. Kurgjärvi olnud alati tema ligi ja oleks teda takistanud, siis tahtnud ta Kurgjärve maha tappa, kuid olnud kahju. Nii jäänudki tal üle minemata. Peale rahu tegemist valge Eestiga läkski Ermel sinna „paradiisi“. Temale aga ei jälginud ta vend Alfred, kes oli meie roodus vahvam sanitaar.

Olime juba tükk maad liikunud — tagasi Nõukogude Venemaa poole. Meie kolmekesi kandsime kordamisi oma automaatsüsi ja padruneid, mis lõpuks kangesti ära väsitas. Siis käskis rooduülem meil otsida taludest omale küütija. Panime siis oma automaadi roodu padrunikoorma peale, mis juba niigi raske, ja hakkasime käima mööda teeäärseid talusid. Kuid hobuseid ei leidnud kusagil, nad olid kas hästi ära peidetud, või juba enne küüti võetud. Mitmel pool pakuti meile süüa ja juua — kardeti, et hakkame ehk „üle võtma“. Sm. Kriiska, kui vana vilunud sõjamees, lasi peremehel või perenaisel piima mekkida, enne kui ise jõi. Minule õpetas, et peab nende külakurnajate hulgas ettevaatlik olema, võivad meid, kui punaseid, toiduga ka ära kihvitada.

Niiviisi käisime juba hulk külasid ja talusid läbi, aga tagajärjetult. Tahtsime juba käega lüüa, et ega sellest mööda külasid kolamisest midagi välja tule. Läksime veel igaks juhtumiseks ühte jõukasse läti talusse sisse. Peremees tõendab, et hobused juba

küüti võetud. Järsku kuulsime küünist hobuse hirmumist. Samas paigas leidsime ka vankri. Käskisime peremehel hobune aga välja tuua ja küüti tulla, ka 3—4 päeva moon kaasa võtta. Peremees palus ja mangu, pakkus meile raha, et ära läheksime. Nüüd ei jätnud me enam järele. Ähvardasime hobuse ja vankri niisama ära võtta, kui ise kaasa ei tule. Nõnda ei jäänud sel rikkal kulakul muud üle, kui hobune ette panna ja meid taganevale väeosale järele viia. Ta jäigi meie küütijaks kogu taganemise teel.

Kui oma roodu jõudsimme ja automaadi ning padrunid küütvankrisse aetasime, olime Rogosi valla piirkonnas juba Riia-Pihkva kiviteeni välja jõudnud. Kõneldi, et Missos olla soome ratsavägi sees ja kardeti sellepärast nende poolt pealetungi. Ei olnud aga näha ega kuulda midagi. Aga sellegipärast tekkis meil osaline paanika. Ühel silmapilgul, kui me Riia-Pihkva kiviteest juba paar versta eemal olime, kostsid meie taga püssipaugud. Sellest oli küllalt, et moonavoorimehi kabuhirmu ajada. „Soomlased tulevad!“ karjusid voorimehed ja pistisid suures hirmus ajama Lätimaa poole. Meie oma „lüüsigaga“ ja teised kuulipildujatega jäime maha, et soomlaste pihta tuld avada, kui nad peaksid ilmuma. Aga ei tulnud kedagi. Sedaviisi taganesimegi Eesti piiridest välja Lätimaa, ilma ühegi nimetamiseväärt kokkupõrketa.

Läti piirides liikusime mitme vene väeosaga üheskoos veel mitu päeva, enne kui Nõukogude Venemaa pinnale jõudsimme. Ka Lätis oli nõukoguvallitsus sunnitud Riist lahkuma. Läti nõukoguasutuste vöörid liikusid samuti N. Venemaa poole.

Sellel taganemise teel oli kuulda, et ümberkaudsetesse metsadesse olevat kogunenud „rohelist“ salgad, kes moonavooridele kallale tormavat ja taganevat sõjaväge riisuvat. Nende kuulduste tagajärjel pandi meid oma automaadiga läti täidesaatekomiteed kaitsema, kui liikusime läbi suure metsa. Ühel metsavahelisel heinamaal, kus oja juurde oli ehitatud vesiveski, anti meile peale metsast tuld ja jälle oli moonavooris suur segadus. Meie peatusime oma automaadiga üle oja viival sillal, kuna vene punaväelaste salgad piirasid laskekoha kahelt poolt sisse. Tagajärjena toodigi metsast umbes paarikümmend kinnivõetut „rohelist“. Nad

viidi läti komitee kätte. Komitee kohus mõistis nad pea viimse ni surma. Otsus saadeti täide.

Vahepeal olid moonavöörid kaugele ettepoole kihutanud ja alles siis vähendasid hoogu, kui nägid, et jalaväed nende taha jäid.

Põgenemise kergendamiseks oli vankritelt hulk kaerakotte ja muud kraami teeräärde maha pillutud. Meie oma küütvankri sillalt lahkudes võtsime teelt nii palju kaerakotte peale kui oli võimalik. Viimaks saadi ka moonavöör kinni pidada ja mehed saadeti tagasi mahapillutud kraami üleskorjama.

Nõukogude Venemaa pinnale jõudsimme Raisaku (Reeshitsa) läheduses. Sealt saadeti meid edasi Pihkva ja Ostrovi alla.

Niiviisi lahkusime Eestist ja ka Missost sedakorda lõpulikult. Enam ei peatunud meie ei Parmu lauavabrikul, ega Marienburgi ümbruskonnas. Strateegiline olukord oli selleks korraks muutunud sootuksteiseks. Mõlema põialriigi — Eesti ja Läti kodanluse sõjaline jõud oli kõvenenud Lääne imperialistlike riikide aktiivsel toetusel. Teiseks andis Eesti diviisi endise juhataja Ritt'i äraandmine meile selleks korraks parandamatut hoobi.

Misso vabatahtlastest-punaväelastest tõism. Teterkof sedakorda oma tütre ja pojad Nõukogude Venemaale kaasa, kuna naine valgete kütüsi jäi kuni sügiseni. Siis pääsis ka tema lahti ja võis siia tulla. Valgete kätte jäid ka sm. Zurina naine, Valter Adleri isa ja K. Sõõru naine, kes Võrus kinni istusid.

Minu isa Kaarel Kikkas teenis truult eesti valgete kaitseliidus; nagu näha, oli temast valgete pooldaja saanud. Hiljem, kui olin Ukraina liinil, sain temalt kirja, kus ta kirjutab, et mul ei maksaks Vrangeli vastu sõdida, sest Vrangel andvat kehvadele samuti maad, kui eesti valged võimud. Nii olla Misso mõisa maad maataemeestele ära jaotatud, aga tema jäetud ilma sellepärast, et poeg vabatahtlasena punases sõjaväes. Minu poolt oli vastus lühike, et tule ära N. Venemaale, siin on maad nii palju kui tahad, eesti valgekaardi ja Vrangeli käest saaksin ma aga maad ainult nii palju, nagu on öeldud ühes vanas laulus — „seitse jalga pikk ja neli jalga lai“. Nii lõppeski minu kirjavahetus isaga.

A. Kikkas.

Leningradis, 1932. a.

Klassivõitlus Kuusalus

Isiklikud mälestused Suure Oktoobri päevilt

Kuusalu kihelkond on mereäärne kihelkond, ta asub põhja Harjumaal, Soomelahe rannal, Tallinnast 38 kilomeetrit Narva maanteed mööda hommikupoole. Kihelkonna elanikud jagunevad peajoontes järgmiselt (enne ilmasõda): meremehed, kes endid merel tegutsemisest elatavad, põliuharijad-talupojad ja maatöölised. On olemas ka tööstusettevõtteid, muude hulgas Loksa sadam ja hästi sisse seatud telliskivivabrik, kus töötas keskmiselt 600 töölise (praegusel ajal aga ainult 100 töölise ümber). Loksa läheb siiski ühte kihelkonna elanikkude üldjaotusega. Töölised oma suuremas enamuses on ümberkaudsete rannakülade kehvikud. Edasi on veel muid väiksemaid tööstuskohti.

Sügavkäärulist mereranda möödaab Kuusalu umbes viiekümne kilomeetri pikkuselt enda alla. Ranna maaalal asub umbes veerandsada hästi perekat kaluriteküla. Paiguti asuvad need kalurite majakesed mererannal lähedal üksteise kõrval kobaras, kui tikukarbid.

See laialt tuntud „Kolgarand“ on esimene koht tervel Eesti rannikul, kus nii suur arv kalamehi päriselt ilma põllumaata endid ainult kalastamisest elatavad. Vähestes küldes, kus merekäärud või saared looduslisasadamaid tekitavad, edeneb ka laevandus (Loksa ja t.), mis vast lühikest aega enne suurt ilmasõda rohkem õitsele hakkas tõusma, vedades puid Tallinnasse, kartulaid Soome. Mõni aeg tagasi vähenes Kuusalu kaluritel silgusaak kiiresti, ning see asjaolu andis odavat tööjõudu üleaurusel hulgal Loksa telliskivivabrikule ja ümberkaudsetele talunikkudele. Sellest tulid ka hulgalised väljarändamised linnadesse, mõisatesse ja mujale kaugemale. Viimasel ajal võis kolgarandlasi leida merimeestena kõigil maailmameredel.

Rannaelanikkudest-kaluritest elab kaugelt suurem osa päris kehvalt, sagedasti liigagi vaeselt. Põlluharijad, talupidajad aga selle vastu elavad üldjooneliselt jõukalt, osalt isegi külluses, sellejuures hästi ära kasutades kehvade randlaste odavat tööjõudu. Talud oma enamuses on suurtalud, ostetud osalt põllupanga abil ja osalt juba varem omandatud odavalt, selleaegsete madalate maahindade tõttu.

Põllusaaduste eest võtsid siinsed talunikud hinge hinda, mis sagedasti Tallinna turuhinnad mitmekordselt üle läi. Et sel-

lest ülejõu käivast talupidajate ahnitsemisest mööda pääseda, katsusid „randlased“ kellel kuidagi võimalik oli Tallinnast ja mujalt veel kaugemalt omale leiba nõutada. See nähtus pahandas suuresti talunikke ja äritas neid „kotimeeste“ vastu, kellel sarnaseks kaugemalt leivamuretsemiseks jõukus puudus, veelgi jõhkramaks. Nii oli juba aastate jooksul tekkinud nende kahe rahvakhi — „randlaste“ ja „maalaste“ vahel halvaks pidav, peaaegu vaenulik vahekord. Maakülas hirvitati igal vähemalgi võimalusel randlaste üle, ainult kõige jõukamate kohta erandit tehes. Veel seda rohkem juhtumustel, kui hulk randlasi ühises vooris läbi sopamülgaste või lumehangede, tihtipealegi naabrimehe käest laenatud hobusekronude jõul silgupüttidega rühkisid kaugemale maale leiba vahetama. Sarnane pilgeline hirvitus oli ajajooksul omanud ranna ligemal Kuusalu maaiaste hulgas üldise ulatuse, nii et sagedasti sulane või tüdruk, suiline, isegi karjapoisike, kes tihti ise samuti rannast pärit, aitasisid sealjuures suurel suul pererahvale kaasa. Selle vaenulikkuse kasvamisele aitas omakorda kaasa keeleline erinevus. Randlased, kes sagedasti soomlastega kokku puutusid, olid selle tõttu omandanud soome keelega segatud murraku, mida siis maalaste poolt veel rohkem väänates kas kirikuplatsil või mujal kokku puutudes järele osatati.

Haridusliselt olid maalased randlastest ees, kui jõukamad, nagu see loomulik ja igapäevane nähtus kapitalistilise riigikorra juures. Kihelkonna piirides asus kolm kaheklassilist ministeeriumi-kooli, mis kasutada, sõna tõsisel mõttes, ainult kõige jõukamatel, kuna koolide ülespidamise kulud nagu ikka „hingemaksudena“ rannakehvikute kui enamuse turjal lasusid. Koolide lõpetajad kulakute pojad või tütreid, kes valgustasid ajakirjanduses või mujal kohalisi olusid, need kujutasid siis rannakehvikuid päris metsalistena, kellel puuduvat täielikult igasugune arusaamine või selge mõistus. Veel suuremal määral ja veelgi jultunumalt teeb seda tööd tänapäev kogu valge Eesti kirjandus, ilukirjandusega eesotsas; kusjuures linnatöölisi ja maakehvikuid kujutatakse niisugustena, kelle hulgas ei leidu terve mõistusega ja normaalsete kainete eluviisidega inimesi.

Usuliselt olid maalased oma enamuses kõvasti kiriku küljes, nende hulgas olid

baptisti ja teised märatsevad usulahud maad võtnud. Randlased selle vastu olid usu vastu palju külmemad, nende hulgas oli õige rohkesti „uskmatuid“ ja kirikuvastaseid. Nii juhtus 1907. a. pastor Kentmanni ajal Leesi kabelis; kui pastor oma ringreisul randlasi uskumatuse ja kirikumaksude maksmata jätmise pärast noomis ja neid väavlijärvedega hirmutas, usklike maalasi aga kiitis, siis randlased ähvardasid pastorit kotti panna ja pildusid pastorit jumalaorjuse ajal kabelisse kividega, mispeale pastor Kentmann Kuusalust plagama pani.

Kõige sellega olid Kuusalus tekkinud juba selged klassiliselt erinevad kihid, mille hulgas mõisate töölised kui enam rändav element, tahaplaanile jäi, kuna neil võimalus oli oma kurnamise vastu protesteerida mõisniku vastu ainult ühest majast teise või linnadesse kolides.

Suur Kuusalu kihelkond, kus elab kaugetl üle kümnetuhande inimese, koosneb peaaesjalikult kahest vallast — Kiiust ja Kolgast. Mõlemad vallad omakorda on mitmest väiksemast kogukonnast kokku ühendatud. Kiiu valla piirkonnas asuvad mõisad Valkla, Kiiu ja Kuusalu kiriku mõisa, viimane väikese rüütlimõisa suurune, ja Kuusalu alev. Sedaviisi asub Kiiu vallas kihelkonna keskoht, kus pidi olema revolutsiooniline liikumine elavam, teravam; rohkem mõõduandev. Ka asub Kiiu vald Tallinnale ligemal, millel omakohast revolutsioneeriv mõju.

Et saada kogu Kuusalu elanikkudest üldpilti, siis peaksime siin eelmistele veel juurde arvama mõisate töölised, teenijad, kuuendiklased, talude sulased, tüdrukud ja sulased, käsitöölised alevis ja mujal ning madrused ranna piirkonnas, peale selle vähesed tööstustöölised Loksal ning üksikud mujal. Seesugusel jaotamisel saaksime Kuusalust järgmise üldpildi: töölisi — 20%, kehvikuid — 45%, keskmikke — 20% ja kulakuid-hallparuneid — 15%.

Töölised ja ranna ning maa kehvikud kokku moodustasid kogu Kuusalus ja niisama ka Kiius kaugelt suurema rahva enamuse. Aga selle peale vaatamata olid kohalised omavalitsuseasutused täielikult kulakute käes. See oli ka arusaadav, sest Vene monarhia seaduste järele võisid töölised ja maata rannakehvikud valida iga kümme täisealise mehe pealt ühe saadiku valla täiskogu koosolekul, kus vallavalitsus ja volikogu valiti. Kohapeal mõisates oli kulakutega niiviisi kokku lepitud, et mõisavalitsus määras oma tööliste hulgast ühe „saadiku“ vallavalikogusse, ja see oli

kõik. Vallaametisse randlasi ei lastud, vallaameteid hoiti randlaste eest kui tule eest. Sedaviisi oli Kiius see väga haruldane sündmus, kui mõni rannakehvikutest vallaametisse „läbi!läks“. Ehk mis võiski see üksik valitu teha nii suure hulga kulakute vastu! Sellest ka tuli, et kehvikud jätsid enamasti sellegi võimaluse kasutamata ja täitsid pimespidi kõik, mis kulak neile peale surus.

Suure ilmasõja kestel muutus tööliste ja kehvikute olukord veel palju halvemaks. Iseäranis randlaste seisukord läks päris väljakannatamatuks. Kohe peale sõja lahtipuhkemist kaotasid väga paljud lastega kehvikuperekonnad oma toitjad. Kulakute pojad aga nii rannas kui maal olid aga juba liisuaaja kas raha eest valgepassi nõutanud, ehk muude abinõudega väeteenistustest vabanenud ja jäid nüüd suuremas enamuses esimesest mobilisatsioonist puutumata. Aga pärast kui ka valgepassimehi hakati läbi vaatama ja kergitusmehi sõjaväkke võtma, siis poetasid nad endid kas ajapikenduse töödele või mujale varjatud kohtadesse. Nii puudutas sõda Kiius kulakuid ja nende perekondi õige vähe, kuna ta sõna tõsiselt mõttes kehvikute ja mõisatöölise turjal lasus.

Siit peale hakkas Kiiu kehvikute hulgas rohkem kasvama ka isevalitsuse vastane meeoleolu.

Just samal ajal kerkis ranna kehvikute ette uus kohutav hädaoht — toitlusküsimus. Sõda lõpetas sootuks endised leivamuretsemise võimalused. Randlased võisid küll oma püütud soolasilku vedada niikaugele kui tahtsid, aga silkude vastu leivasaamisele tuli lõpp. Kaugematest valdadest keelati vilja väljavedu ära ja see pani randlased võimatusse seisukorda. Ka Tallinnas lõppes endine vaba leivamüük, tuli kaardisüsteem tarvitusele. See kõik kokku oli hukatuseks randlastele. Sellega ühenduses algas aga Kuusalu kulakutel päris kuldne põli.

Vahe kulaku ja kehvikute vahel hakkas enam ja enam laienema ning vahekord teravnema. Kulakline vallavalitsus moodustas kohapealse valla toitluskomitee, kes leivavilja pidi arvel pidama ja ühetasaselt jaotama. Aga vilja arvele võttes ei leitud vaba „ülejäakisid“ kusagilt — kõige jõukamatelgi kulakutel jatkus vaevalt oma pere tarbeks. Vili oli ära peidetud ja arvelevõtmine ainult tühi vigur, et sel teel kehvikutele ja nälgijatele soldatiperekondadele puru silma lasta, neid rahustada. Salajane leivaviljaga spe-

kuleerimine võttis nüüd Kuusalus kuulmatult hoogu, eriti seetõtu, et viljavedu sise-Venemaal Soome oli sõja pärast suurte raskustega ühendatud ja Soomes leivapuudus suurenes. Et aga Soome rahakurss enam paigal püsis, kuna leib hinnas tõusis ja Vene rahakurss Soome pankades alatasa langes, siis see kõik õhutas viljaga hangeldamist Eesti ranna ja Soome vahel.

Selle kõige tagajärjel makseti Kiius maikuul 1917. a. juba 50 rubla rukkijahu piuda eest. Kulakud hõõrusid rõõmu pärast käsi, tasku täitus neil nüüd muinasjutulise kiirusega. Samal ajal said soldatinaised kõigest 6 rubla kuus abiraha, lapsed veel vähem. Sellest võime järeldada tootluse olukorda Kuusalus, mis tingimata pidi kehviku ja kulaku kokkupõrkele viima.

Kohaline tootluskomitee, kes oleks pidanud püüdma tootluse seisukorra teravust lahendada, oli sattunud ise tervikuna spekulierimise pöörisesse. Kiisu tootluskom. asjaajaja, kohaline vallakirjutaja Penthal ja komitee esimees. K. Tombach nõutasid Tallinnast kubermangu tootluskomiteeltprodukte välja soldatinaiste ja rannakehvikute tarbeks, nagu suhkrut, leivajahu, valget jahu, petrooleumi j. m. madalate riigihindadega. Kõik see müüdi ilma pikema jututa soomlastele maha, ainult õige tillukest osa silmapetteks kohapeal hädaliistele jaotades ja sedagi jõukamatele, kuna päris tõsised abitarvitajad sootuks ilma jäid. Nii jaotati suhkrut kulakutele pulmade, varrude, või matuste puhuks puudade viisi, mis siis muidugi ühes kambas maha praaliti, kuna samal ajal soldatite ja kehvikperekondade lapsed endid paremal korral soolasilkude ning kartuli abil pidid elatama. Kõike seda sahkerdust püüti suures saladuses holda, aga ometi tuli kõik avalikuks ja viskas kehvikute viimase katkeva kannatusetilga kaalukausile, mis järjest vajumas ja ähvardas viia hulgad organiseerimisele ning võitlusele klass-klassi vastu.

Märtsirevolutsiooni ajal oli nende ridade kirjutaja ajutisel tööil Tallinna kindluse uues sõjasadamas. Aprillikuu lõpul jäi sõjasadamas ehitustöö seisma ja ehitusevalitsus ütles end tööliste palgamaksmisest lahti. Nii jäi minul tehtud töö eest kuu palk saamata. Töösaamine mujal ka ei õnnestunud ja nii pöörasin mõni päev peale Maipüha Tallinnale selja.

Kiisu valda kodukülla jõudsin just samaks ajaks, kui maaoludes tigusammul liikuv märtsirevolutsioon jõudis Kuusalusse. Kiius olid sel silmapilgul kõik meeled käärimas. Kehvikute rahulolemat

oli kerkinud kõrgema kraadini. Vallamajasse oli valla täiskogu kokku kutsutud. (see on talude peremehed ning kehvikute-maatameeste saadikud) selleks, et ajutise valitsuse dekreete ära kuulata, nagu oli kokkukutse teadaandes öeldud. Vallavalitseva väga äreva meeoleu tõttu oli vallavalitsus seda koosolekut mõnda aega edasi lükanud, aga lõpuks oli ta töörahva pealesurumisel sunnitud seda kokku kutsuma. Eriti tootlusküsimuse lahendamiseks oli selleks päevaks ka vallavolikogu istang määratud, et veel kord kuidagi abinõu leida nälgijate rahustamiseks.

Aga koosoleku päeval läks kõik asi hoopis vastupidi. Juba vara hommikupoole hakkas vallamaja juurde koguma kehvikute hulke nii rannast kui maalt ja töölisi mõisatest. Salkadena liikus koosolekukoha poole mehi ja naisi lastekarjade saatel, olles väga revolutsioonilises meeolus; iseäranis naiste ilmumine ajas kulakud ärevusse, siiasaadik olid naised alati eemal olnud igasugusest ühiskondlisest asjaajamisest ja nüüd korruga naised, ning veel rannakehvikute naised endi huvide eest välja astumas!

Ruumikas vallamaja saal ei suutnud veerandit osagikokkukogunud rahvast ära mahutada, sellepärast mindi koosolekut pidama lageda taeva alla. Maal valdades esinevad koosolekutel harilikult vallakirjutajad või kooliõpetajad, kui tugevamad haritud jõud. Nii ka Kiius oli aruandjaks määratud vallakirjutaja Penthal. Viimane oli küll osav sahkerdaja tootluse asjus, aga nõrk kõnemees. Vähemalt oli Penthal oma „kõne“ hoopis viletsalt kokku seadnud. Penthali ilmumine võeti vilistamise ja lärmiga vastu.

„Ei meie Jürid ega Jaanid ole seda revolutsiooni teinud,“ — alustas ta kohmetult, — „vaid revolutsioon on välja kasvanud kõrgematest ringkondadest, kus heaks arvati seniseni maksvusel olnud riigikorda muuta,“ jne jne. Edasi seletas ta, et valla piirides jäevat kõik endist viisi nagu oli, endine vallaamet jäevat paigale, niisama tootluskomitee, ja inimestel tulevat rahulikult nende paratamatustega leppida, mis sõjaraskused peale surusid. Sõda võidurikka lõpuni, — see olevat ajutise valitsuse esimehe määrus ning hüüdsõna, mille kindlat kõikumata täitmist vallavalitsus olevat kohustatud valla elanikkudelt nõudma.

Nüüd pääsis hulkades päris rahulolematuse torm lahti. „Maha sõda, maha vallavalitsus ühes kirjutajaga eesotsas, maha rikaste tootluskomitee, kehvikutele maa, võim nõukogudele!“ Need ja teised sarnased hüüded lämmatasid Penthali hääle

sootuks. Viimati, kui torm vaibus, mis õieti öelda kõige rohkem toitluskomitee vastu oli sihitud, katsus Penthal komitee kaitsmisele asuda. Toitluskomitee tegevus olevat puhas, seletas ta, hoolimata igasugustest kuritegevuse ja spekulatsioonide kohta käivatest juttudest, — need olevat rahvahulka valitsuse vastu ülesässitamise eesmärgil kuritahtliselt laiali laotatud. Niisuguse sõpa pildujaks nimetas Penthal otsekohe mind.

Niisuguseks väjahüppeks minu vastu oli tal ka oma jagu põhjust. Asi on selles, et just veebruari-märtsi revolutsiooni eel valiti mind Kiiu valla volikogu liikmeks valla kehvikute esitajana. Vahete-vahel ajutiselt kodukülas olles, käisin ma ka vallakogu koosolekutel. Seal oli mul selle kulakute sabaraku, purutagurlike Penthaliga tihti ägedaid kokkupõrkeid kehvikute huvide mahatallamise pärast. Ja nüüd äkki koosolijate hulgast mind silmates, kuna ta mind ei oodanud, läks ta koguni marru. „Niisugused inimesed,“ hüüdis ta, minu nime nimetades, „kes elavad päeva linnas ja teise maal, pealegi ei tea mis kardetava ja keelatud partei liikmed, need on üldse kardetavad seltkonna rahule.“ Edasi nõudis ta, et mind vallavolikogust viibimata välja heidetaks ja Tallinna tagasi saadetaks „kindlasse kohta, kus on sarnastele riigivastastele, rahva ülesässitajatele paras paik“.

See viimane Penthali nõudmine tuli kehvikutele ja maatöölisele kui otse hoop näkku. Vastuseks minu arreteerimise nõudmisele pääsis uus üldine lärm lahti, millest lõpuks välja kujunes ühine üldine nõudmine — vallakirjutaja Penthali ametist tagandada. Kui ootamata ja rabav see masside kindel otsus oli, selgub sellest, et talitaja Joh. Abrelthal ei suutnud kuidagi end koguda ega mingisugust teist väljapääsu leida. Ta pani kirjutaja küsimuse üldhääletusele, kus Penthal siis ühel häälel korrapealt ametist tagandati. See oli nähtavasti kabuhirmu sattunud kulakute viimane pääsemise lootus — Penthal visati massidele kui kont koerale, et kuidagi rahva revolutsioonilist meeoleolu vaigistada ja sel teel kõike süüdi, mis tootluse asjus tehtud, endi kaelast ära veeretada. Kokkukogunud hulke rahuldas selle nõudmise täitmine küll vähe, nõuti järeljätmatult toitluskomitee aruannet, üldse toitlusküsimuse lahendamist jms, kusjuures randlaste poolt vahete-vahel Marsellaisest põrutati.

Et mina kui s.-d. enamlaste partei liige Tallinnas hulgal koosolekutel ja mittingu-

tel käinud, ka tööliste ajalehe „Kiire“ numbrid mul kõik pea viimase reani läbi loetud, ja sel teel saanud juba küllaldaselt esialgset poliitõppust, siis pidin olema enam-vähem kursis selleaegsete enamlaste partei peanõudmistega ja sihtjoontega revolutsiooni suhtes, mille seletamine siin hädatarvilik ja minule kui partei liikmele kohuslik. Aga Penthali ähvardus ajas mind kohmetama. Olid nii väga veel meeles aastate eest üle elatud varajase noorpõlve rasked päevad 1905. aastast: südatalvised ööd metsas heinakuhja ääre all... Mõisnikud, kes sel ajal — 1905. a. — karistussalgad kohale kutsusid, olid nüüd küll mägust väljas, sest neid endid kahtlustati ja süüdistati riigi äraandmises sakslastele. Aga seda kardetavam oli Penthal, kui Kuu-salu kulakute eestvedaja — vast ehk võiks tal korda minna oma ähvardust kohalise sõjaväeülemluse kaudu teoks teha? Seal sosistas mulle kõrvalseisev seltsimees: „Tallinnas olid ägedam „kiiremees“, vaidlesid uulitsalgi uudishimuliste karja hulgas ja nüüd kui hädatarvilik ja sind enast süüdistatakse, ei saa sina suudki lahti!“ Sellest oli küllalt. Olin peagi üleval trepituhvil, kust Penthal kohe kadus. Seletasin seal veebruari-märtsi revolutsiooni omamoodi, kui alguspunkti, kust revolutsioon alles arenemas ja peab viima välja tõelise töörahva revolutsioonini, töörahva võiduni; edasi seletasin selleaegseid enamlaste partei loosungeid maatöölise ja talupoegade suhtes.

Koosolek väljas vältas ühtelugu edasi, kuna vallavalitsus ühes volikoguga ja toitluskomiteega siseruumides ühendatud istangut pidas, arutades ülestõstetud küsimusi, kõigepealt toitluseasja. Sinna läksin ka mina. Toitlusküsimuse arutamise lõpulikkude tagajärgede üle pidin mina pärast kui kehvikute esitaja samal üldkoosolekul, mis väljas vältas, aruande tegema. Sellel Kiiu valla ajaloolisel silmapilgul läks küll korda osa keskmikkegi endiga kaasa tõmma. Aga tootluse alal ei suutnud siiski midagi ära teha, sest kogu toitluskomitee asjaajamine oli meelega nii segamini aetud, et võimata vähegi selget pilti saada. Lõpuks tegi t.-k. esimees K. Tombach minule salaettepaneku: jätku ma need urgitsemised, selle eest nõutab ta minule üksikult nii palju valget jahu, suhkrut ja teisi tooteid, kui süda kutsub. Edasi anti koosolekul üldine lubadus: nüüdsest peale toitluseasja paremini korraldada ja ligemas tulevikus ümbervalimised läbi viia, kui selleks tarviline luba ja kus siis kehvikutele rohkem esitajaid saaks.

See oli kõik, mis õhtul võis juba kausis öredaksjäänud üldkoosolekule ette kanda, ühes arvatud altkäemaksu pakkumise lugu, mis veel kord koosolijad marru ajas. Lõpuks peale pikki läbiarutusi tehti välisel koosolekul minule ülesandeks Tallinnas kubermangu tootluskomiteest väljaviõetud produktide arvu kindlaks teha. Koosolek lõppes siiski tööliste ja kehvikute osalise võiduga.

Peale seda koosolekut näis tootluse seisukord algul pisut paranema ja kirjutaja Penthal lahkus täiesti Kiiust. Penthali asemele upitasid kulakud kohe ühe musta minevikuga isiku Daviidovi, kes juba varem selle ameti peal olnud ja tuntud oli kui mustasajaline kehvikute kägistaja ja kulakute ning mõisnikkude truu koer. Näiteks saksa okupatsiooni ajal rändas terve rida valla kehvikuid just eriti Daviidovi näpunäidete tagajärjel käsiraudades Tallinna sadama elevaatorisse nälgima; just eriti Daviidov oli siis õõd ja päevad kõige aktiivsemalt ametis üles nuhkimas põranda alla kadunud seltsimehi. Oma verekoeraametit jatkas Daviidov ka peale kodusõda, mil ta „punaste“ nimekirju kokku seadis ja täisealiste hulgas ka kaheaastaseid lapsi kuuli alla saatis. Paljud täisealised põgenesid metsa ja pääsesid sel teel surmast, aga kaheaastane punane kurjategija tiriti ema sülest Kiiu mõisa mahalaskmisele, ainult salgaülemal oli häbi väikest last tappa. Daviidovi nimekirja järele veeti Naissaarele surnuks närltamiseks ka 14-aastane poisike Joh. K., kes ennast veel peita ei osanud. Poisikesel läks korda Naissaarelt vangide laagrist välja pugeada, ta toitis end mitu kuud surnud kaladega ja merelindude raibetega, mis juhtumisi meretormid rannale uhtusid.

Varsti peale eelkirjeldatud koosolekut lahkusin ma jällegi Kuusalust, õigemini olin sunnitud lahkuma, sest ikka ägedamaks muutusid minu arreteerimise ähvardused kulakute poolt. Põõrasin siis Tallinnasse tagasi, milleks mind sundisid ka koosoleku poolt saadud kohustused ja muud küsimused. Kõigepealt tahtsin Tallinna seltsimeeste käest edaspidiseks tegevuseks nõu küsida. Tallinnas sain kohe paraja peapesu, ning nüüd alles märkasin isegi, et olin selle täitsa ära teeninud. „Miks ei organiseerinud sa Kuusalus kohalist töörahva nõukogu?“ heideti mulle töölistemajas ette. Ma isegi naersin kaasa enda saatuse üle. Nii elasin selkorral Tallinnas ilma sissekirjutamata pool pagulasena, kuni juunikuu lõpuni, siis kõmpisin kodukülasse tagasi.

Kiiu kulakud ootasid hirmuga Tallinnast tootluskomitee revideerijaid minu endaga eesotsas ja minu arreteerimise mõte oli neil nüüd järsku kadunud. Aga kubermangu tootluskomiteest ei läinud mul korda mingisuguseid selgeid teateid saada ega kaasa tuua. Kui ma seal hakkasin Kiiu tootlusasja üle järele pärima, siis sattusid sealsed ametnikud suurde ärevusse, millest järeldasin, et nemadki vist igapäevaste raiskamiste ja kuritarvituste tagajärgi ootasid. Vahepeal oli olukord Kiius muutunud veel halvemaks. Kulakud olid jõudnud oma ridu tublisti korraldada. Olid valitud uued valla- ja tootluskom. ametnikud ajutise valitsuse määruste järele, aga endise hääleõiguse, õigem õigusetuse alusel. Nüüd olid valitud rannalt maatameeste ja kehvikute esitajateks laevnikud, s.o. ranna spekulandid, kuna päriskehvikud täiesti ilma esitajateta jäid. Peale valimisi oli tootluse asi, mis pärast esimest töörahva üldmiitingut pisut paranes, uuesti järsku halvenenud. Salamüügil võeti rukkijahu puudast juba üle kuuekümmne rubla. Rannakülad olid rohkem käärimas, kui kunagi enne. Kalamehed hulgaviisi kampa lüües püüdsid väevõimul toiduainete vedu Soome takistada, kuna piirivalve oli oma tegevuse lõpetanud. Nii olid kalamehed tabanud kaks rannakulakute mootorlaeva rukkijahuga, aga kavalusega oli mõlemal laeval korda läinud põgeneda.

Sel silmapilgul kui ma kodukülasse jõudsin, oldi valmis minema maale väevõimuga rikastelt leiba nõudma. Silmanähtavalt valmises anarhia, mis suuremaid inimeste ja varanduslisi ohvreid oleks nõudnud. Oli tarvis kiiresti tegutseda, et arenevat anarhiat tagasi hoida.

Peale minu oli Kiius ka teisi linnast maale sõitnud tööllisi, kes juba kauemat aega Tallinna vabrikutes töötanud. Nende hulgas oli kaks sm-st, kellele võis julgesti usaldada Tallinnast saadud juhatusi, mille järel tuli nüüd tegevust alata. Nii sai algus pandud Kiiu parteirakukesele. Esimene vormiline, kuid *salajane* parteirakukese koosolek peeti ära 5. juulil 1917. a. Koosolekust võtsid osa viis inimest. Otustati: 1) asuda viibimata töörahva organiseerimisele; 2) kiiremas korras kutsuda kokku uus töörahva üldkoosolek, kus valida valla töörahva nõukogu, kes kõigepealt tootlusasja korralduses katsuks täit vastutööki anda kulakute ahnitsemisele; 3) organiseerida töörahva üldkoosoleku kokkukutsumiseks korraldav komisjon ja niimoodi, et tähendatud komisjonis oleks esitatud nii ranna kui maa töörahvas, et sel tee

organiseerida nõukogude laialisem massiline alus, mis aitaks ühendada ranna- ja maa-kehvikuid ja kaotada nende vahelised ebasoovitavad nähtused, mis kodanlus neile külge pookinud ja nende ühist jõudu nõrgesdavad. Samal koosolekul märkisime ühiselt ära ka korraldava komisjoni ja nõukogu kandidaadid.

Sellesse ajaloolisesse nimekirja sattus teiste hulgas ka kodanik August Känd, päevapiltnik Kuusalu alevist. Tähend. isik oli sel ajal enam-vähem pahempoolsete ilmavaadetega, alaliselt ümber piiratud massidest ja mis peasi, ta oli osav kirjamees, sellepärast ülitarklik töörahva organiseerimises. Känd võttis ettepaneku vastu, astus töörahva korraldava komisjoni liikmeks, selle läbi pääses esiteks töörahva nõukogusse ning pärast ka parteisse. Kui aga saksa okupatsioon maa oma alla haaras, ei läinud Känd kõrvale; oma kulakliste „onupoegade“ peale lootes ja mustasajalise Daviidoviga kokku rääkides jäi ta põranda peale. Ta arreteeriti kõigest hoolimata ja siis andis ta üles mis teadis, nagu Kiiu parteirakukese organisatori, valla töörahva nõukogu täidesaatekomitee esimehe ja punakaardi organisatori peitekohad, kus olid varjul ka kõik tähtsamad nõukogu ja parteiorganisatsiooni paberid ja pitsatid. On kindel, et Kännu ülesandmine oli kokkumäng Kiiu kulaklise ollusega. Meie varjulolevate sm-ste ettevootuse tõttu läks siiski see kulakute ja Kännu ettekavatsetud püük nurja. Känd ise saadeti ühes teiste arreteeritutega Tallinna sadama elevaatorisse. Kui töörahva äraandjal läks tal korda sealt pääseda ja siis ei tahtnud ta muidugi töörahva võitlustest enam teadagi. Oma koeratruuduses eesti hallparunitele keeldus Känd hiljem neid summe välja andmast, mis partei liikmemaksudena kokku tulnud ja mis tema kui töörahva nõukogu kassapidaja kätte hoiule oli antud, — see raha kadus Kännu sügavasse kaukasse. See raha kulus Kännul ka ära, kui ta mõne aja pärast endale Kuusalu alevisse kahekordse maja ehitas ja kaupluse lahti lõi. Peagi tõusis ta jultunumaks töörahva kurnajaks Kuusalus.

Suurte raskustega läks viimaks korda ka teiste partei poolt märgitud kandidaatide nõusolekut nõutada ja kavatsetud massiline koosolek kokku kutsuda. Nagu juba tähendasin, etendas Känd esialgul töörahva organiseerimises väga aktiivset osa. Teised pärastised valla töörahva nõukogu liikmed esialgul suuremas enamuses kõhklesid ja lasid palju kaubelda, aga Känd asus kohe teisi agaralt kaasa tõmmates töösse. Ta näitas poolsalaja Kuusalu „hallparunite“

Põllumeeste seltsi kantseleist schapirograafi mille abil oli kergesti võimalik suuremal arvul üleskutseid ja teadaandeid valmis vabritseda. Viieliikmeline korraldav komisjon terves koosseisus töötas öö läbi ning siis järgmisel päeval, puhkepäeva hommikul olid kõik alevi planginurgad ja kirikuvärvate postid teadaandeid ning üleskutseid täis kleebitud. Teadaandes kutsus allkirjutav Kuusalu töörahva korraldav komisjon 5. aug. 1917. a. K. vallamaja juurde valla töörahva üldkoosoleku kokku. Päevakorras oli esimesena kõige valusam küsimus, s. o. toitlusküsimus, töörahva nõukogu valimine ja kolmandana läbirääkimised. Üleskutses oli ära näidatud kehvikute ja maatameeste õigusteta olukorda, kusjuures üles kutsuti arusaajamatel töölistel töörahva revolutsiooni eest võideldes teistele seisukorda selgitada ja koosolekule ilmumiseks kaasa tõmmata. Paari päeva jooksul jõudsid need schapirograafi peale jämedalt löödud üleskutsed isegi kaugematesse metsanurga küladesse. Inimesed lugesid ja imestasid. Klassivahed hakkasid iga päevaga rohkem ja rohkem selguma, mis töötas põhjalikku murrangut töörahva elus.

See esimene hoop kulakutele oli nii rabav, et nad pea täielikult kaotasid, aga toibusid varsti ning kukkusid teadaandeid maha rebima. Kohe ilmusid endistele uued asemele ja maharebimise ning üleskleepimise juures tuli isegi vihaseid kakelusi ette.

Koosoleku päev jõudis peagi kätte, korraldav komisjon ootas seda päeva põnevusega. Sest Petrogradis olid just möödunud juulipäevad, teated reaktsiooni üle jõudsid küllpikkamisi Kuusalusse, aga kulakud ähvardasid päris avalikult korraldava komisjoni tegelasi. Oli ka teada, et valla suurnikud kulak Abrelthaliga ja Daviidoviga eesotsas just eriti selle koosoleku nurjaajamise eesmärgil mitu reisu Tallinnasse tegid. Sõjaväge oli ümberkaudu küllalt. Samas sihis töötas ka vallavalitsus koha peal. Aga hulkades tekitas see kõik hoopis vastupidist mõju ja andis töörahvaliikumisele veel rohkem hoogu.

Koosoleku päeval oli ilm pisut vihapoolne, aga sellest hoolimata hakkas juba hommiku varakult rahvast Kiiu vallamaja poole valguma. Kõige esimesena oli kohal korraldav komisjon. Vallamaja ukсед aga olid lukutatud. Sellest hulkade meelepaha piirita. „Ise endi rakuskätega ehitasime maja ja nüüd meie esimesel üldkoosolekul ei saa sisse. Uksed eest maha!“ kostsid hüüded. Nõuti välja valla vahimees, J. K. See seletas, et kirjutaja Daviidov sõitnud ühes talitaja Abrelthaliga Tallinna,

kõiki võtmeid kaasa võttes. Vallamaja uksele aga oli teadaanne üles kleebitud, milles iga-sugused, ilma lubata kokkukutsutud koosolekud valla piirides ära keelatakse. Hiljem kuuldus, et vahimehel olnud siiski võtmed ja ainult sel korral kui massid peaksid väevõimuga uksi avada tahtma, olla talle luba antud võtmeid tarvitada. Aga sel korral ei kaubelnud revolutsioonilises meeleolus olev töörahvas kaua. Just vallamaja vastas üle tee asub Kiiu ministeeriumi koolimaja, kus palju avaramad ruumid kui vallamajas, nii keerati korralt sinnapoole koosolekut pidama.

Koosolek mõõdus ilma vahejuhtumisteta. Nähtavasti oli Tallinna valitsusemeestel palju enam tegu oma piruka jagamisega, kui et oma tähelpanu pöörata mõnele tühisele Kiiu töörahva üldkoosolekule. Sel koosolekul räägiti palju, nagu sellele ajale omane. Võeti vastu otsused, kus nõuti senise vallavalitsuse ja tootluskomitee tagandamist. Üldotsustes kõlasid endised Tallinna tööliste nõudmised: Maha sõda, võim nõukogudele, maa maatameestele, üldine hääleõigus ja teised. Valiti üldhääleõiguse alusel avalikul hääletamisel kahekümneliikmeline Kiiu valla töörahva nõukogu. Valitud nõukogule tegi koosolek ülesandeks viibimata võimu ülevõtmisele asuda ja kõigepealt õiglasele tootlusasja korraldusele aius panna. Nõukogu esimeheks valis üldkoosolek nende ridade kirjutaja, missuguseid kohusi täitsin kogu nõukogude valitsuse ajal Eestis.

Samal õhtul pidas uus töörahva nõukogu seatsamas kooliruumides oma esimese istangu, mis vältas hilja ööni. Kõigepealt valiti nõukogu kirjatöimetajaks ja kassapidajaks A. Känd (pärastine äraandja), kes kunni Saksa okupatsioonini kassapidaja kohale jäi. Palju kauplemist oli nõukogu esimehe kahe abilise valimise küsimuses, sest mõlema valla piirides asuva suurema mõisa töolistest ei julgenud keegi niisugust kohustust oma peale võtta. Asutati uus viieliikmeline tootluskomitee, kelle esimeheks määrati nõukogu esimees ja kirjutajaks Känd. Tootluskomiteele tehti ülesandeks asuda järgmisel päeval vanalt tootluskomiteelt arveraamatute ülevõtmisele ja raiskamiste väljaselgitamisele.

Hiljem asutas nõukogu veel mitmesugused ajamosakonnad, nagu maa-, majanduse ja teised osakonnad, kokku oli neid lõpuks kuus.

Kõige esimesena asus tegevusse nõukogu tootlusosakond. Ta ilmus täies koosseisus endise kulaklise tootluskomitee koosolekule, kus kõigi protokollide ja otsuste põhjal, mis kujutasid vallaelanikkude kaugelt

suurema enamuse tahtmist, nõudsid vana tootluskomitee lahkumist ja asjaajamise üleandmist uuele nõukogu tootlusosakonnale. Aga nõukogu tootlusosa konna liikmetele hirvitati otse näkku, ähvardades neid kui rahva ülesässitajaid arreteerida. Mitmetunnilised vaidlused ei annud tagajärgi. Järgmise kuue päeva jooksul pidasime ööd läbi koosolekuid. Juhtumisi läks valla piiridest just sel ajal sõjaväesalk läbi ja tõesti võis kinnivõtmisi oodata. Esiti kaalus asja igakülgselt läbi Kiiu veel nii- või-õnne kolmeliikmeline enamlaste parteirakuke (Känd sel ajal parteis veel ei olnud), siis viieliikmeline täidesaatekomitee omakorda ja lõpuks tootlusosakond — kõigisse oli valitud meie kolm parteilast, nii et enamuse oli igalpool parteilaste käes. Kõigil neil koosolekutel tuli välja ühine otsus: komandeerida nõukogu ja tootlusosakonna esimees, kes oli ühtlasi ka parteirakukese organisator, ühes karviliste dokumentidega Tallinna tööliste, talupoegade ja sõjaväelaste saadikute nõukogusse ning kubermangu tootluskomiteesse tarvilisi õigusi ja juhtnõure nõutama, kust ilma kindlate ülevõtmise õigusteta ei tohi tagasi tulla. Siis tekkisid lahkkelid, sest keegi ei tahtnud arreteerimise kartusel Tallinna sõita. Meie nõukogu koosolekul oli juba märgata jahedust ning lagunemine oli käega katsutav. Lõpuks paindus nõukogu esimees siiski parteilise otsuse alla ja sõitis Tallinna, kuna kohapeal ärevusega ootama jääd.

Tallinna nõukogus võeti Kiiu töörahva esitaja väga lahkesti vastu, seal saadi Kiiu töörahva protokollidest ja otsustest küllaldaselt aru ning osati hinnata neid raskusi, mis sarnasel organiseerimisetööl tuleb ära võita. Iseäranis ülistati Kuusalu aktivistide julget pealehakkamist nii ohtralt, et puuduvad sõnad kirjeldamiseks. See kõik aitas märksa kaasa eelolevale tööle.

Kubermangu tootluskomitees kohtas Kiiu esitaja Bleimanni, sedasama, kes Tallinnas detsembril 1917. a. ülemaalisel maatameeste koosolekul vast ülevõetud rüütelkonna vapisaalis (Toompeal) sm. Pöögelmanni kõne lõpul ühes Alma Ostraga välja astus, karedalt enamlaste partei poliitikat hukka mõistes. Mõlemad lubasid ligemal ajal niisuguse partei asutada, mis vastav oleks mitte ükski tööliste ja kehvikutele, vaid ka kulakutele, kaupmeestele ja ühesõnaga kogu eesti rahvale. Sel koosolekul ei leidnud nad poolehoidu ja lahkusid protesteerides, mis sel ajal õit harilikuks nähtuseks. Hiljemini sündis küll „ilmale“ see paljutöötav isesotside partei,

aga nagu teada, jättis Bleimann enda vastehitatud ja juba uppuva laeva saatuse hooleks ning lasi jalga — Nõukogude Vene- maale, kuna isesotside partei mõne aja pärast sotsialistide hõlma langes. Sellesama Bleimanniga „vedas“ sel korral Kiitu töörahva esitajal Tallinna kubermangu tootluskomitees. Bleimanni peale mõjusid seletused nälgivatest soldatiperekondadest ja kehvikutest, kes endi esitaja Tallinna saatsid õigust nõudma. Veel enam mõjusid Kiitu töörahva koosoleku otsused, kus selgel sõnal välisabi nõuti. Bleimann sai olukorrast õigetmoodi aru ning tema kaasabil selgus peagi midagi õige jõhkra. Kiitu valialalitsuses ja tootluskomitees oli hiigla kelmus korda saadetud. Vald oli kubermangu tootluskomitees nende valdade hulka üles võetud, kes täielikult välisabi tarvitavad. Kiitu valla elanikkude koguarv oli kasvatatud mitmekordseks ja selle suure võltsimise alusel võetud produkte iga kuu täiel määral välja, mis pea kõik oli maha müüüd spekulantidele. Kui see kõik selgunud, lubas Bleimann kui tähtsam ametnik K. T.-komitees kohe samme astuda, et K. valla tootluskomitee viibimata tagandataks ja antaks kohtu alla, ning ühel ajal kinnitatakse ametisse valla töörahva nõukogu tootlusosakond. Järgmisepäeval selgus siiski vastupidi, et uut tootlusosakonda ametisse ei kinnitata ja ainsama saavutusena osutus lõpuks protokoll Kiitu tootluskomitee raiskamiste ja kelmuste üle, mis lubati vastavatele kohtuvõimudele edasi anda. Kas aga see paber kunagi kohtuvõimude kätte sattus, on tänapäevani teadmata. Selge on ainult, et kubermangu tootluskomitee sel ajal veel täielikult klassivaenlaste võimuses oli ja silmapettuseks palju lubadusi tegi.

Kiitu töörahva nõukogu ei jäänud neid lubadusi ootama, vaid asus kõige enne agarlalt oma ridu korraldama enamlaste partei poolt näidatud joones, mis väikese parteirakukese kaudu oli nõukogu tegevusse viidud. Ka parteirakuke ise kõvenes jõudsalt. Kõigepealt asus tootlusosakond avalikku võitlusesse kulakute vastu. Kogu valla viljatagavara arvestamiseks puudus jõud, aga spekulierimise takistamiseks jat-

kus seda küllalt. Juba järgmise nädala jooksul tabati kaks laeva jahukastidega ja ilma pikema jututa jaotas nõukogu äravõetud leivajahu soldatiperekondadele ja teistele puudustkannatajatele. Ühel ajal organiiseeris täidesaatekomitee viiemehelise punakaardi salga korrapidajaks. Nii oli alus pandud Kiitu punakaardile juba enne Oktoobrit. Sellest tolkorral hädaabinõuks organiseeritud salgast kasvas saksa okupatsioonile tuleku ajaks välja 75-meheline punakaardi väesalk, kellel küllaldaselt jõudu jatkus, et kohapealseid kuukaid ohjes hoida.

Kulakud, kellekäes sel ajal oli veeltäielikult ametlik võim, asusid nüüd rohkem ja rohkem survele. Kõik töörahva nõukogu aadressil Tallinnast tulevad kirjad ja ajalehed hävitati postikastist, nii ei olnud esialgul võimalik pidada keskkohaga mingit ühendust. Edasi asuti töörahvast taga kiusama, kes nõukogu poolehoidjad, aga veel kulakute käpa all. Suilised ja aastateenijad sõlmisid sõja ajal alalise rahakursi langemise tõttu suusõnalised teenistuselepingud vilja ja riide peale. Nüüd sügisel ütlesid peremehed viljaga palgamaksmisest lahti, pakkudes tööliste rahas palka — suilisele 120 rubl. ehk *kaks puuda rukist*. Nii oleks, teiste sõnadega, tööline saanud aastase töö eest kuu aja elatise. Selle tagajärjel teravnes olukord viimase võimaluseni. Kahtlemata olid tulemas tõsised võitlused. Sest ei või ju niisugune seisukord kaua kesta, et ühel ajal ühes ja samas paigas võimul ühelt poolt töörahva nõukogu ühes tugeva aktiiviga, kes kõigest jõust kulakute pöörasuste vastu töötas ja teiselt poolt külakurnajate vallavalitsus, kelle sihiks oli spekulierimine ja töörahva riisumine. Küll rändas siis kaebusi Kiitu kodanlastelt Tallinna kodanlastele, kes veel võimupukil olid. Aga keskkohadel oli sel ajal omalgi niipalju tegemist, et Kiitu kulakute kaebused neid ei huvitanud. Kuusalu töörahvas oli sel ajal juba küllalt nii tugev, et endi klassivaenlasest oleks jagu saanud. Peagi aga jõudis *Suur Oktoober* kätte ja pühkis endised kurnajate vallavalitsused. Võim läks täielikult töörahva nõukogude kätte.

Jul. Tamberg.

Vastutav toimetaja: A. Valtin. Tehniline toimetaja: Ed. Bökler. Väljaandja „Külva ja“ kirjastus.

Ответственный редактор: А. Вальтин.

Технический редактор: Эд. Беклер.

Издание № 65. Сдано в набор 3/IV 1933 г. Подписано к печати 13/IV 1933 г. Формат 74×105. 3½ печ. лист. Кегль 10. 1 печ. л. 86.688 зн. Всего 383.408 зн.

Издательство „КЮЛЬВАЯ“, Ленинград 31, улица 3-го июля № 48.

Ленгортит 8826. Тираж 1000. Заказ № 3975. Изд. „Кюльва“ 120684

Тип. „Кюльва“, Ленинград, ул. Дзержинского 49.

Изд. „Кюльва“

Kariteet

ENSV

Riiklik Avalik

Rahvatukog

Hind 1 rbl. 25 kop.

Tellimiste vastuvõtmine tehnika ja
teaduse ajakirja peale

„TEHNIKA JA TEADUS“

kestab edasi.

===== **Tellimise hind:** =====

12 kuu peale 6 rbl.
6 ” ” 3 ”
Üksiknummer 60 kop.

(Ilmub 12 nummert aastas.)

Tellimisi võetakse vastu kõigis postiosakon-
dades, Knigotsentri ja Lookt'a raamatukaup-
lustes, „Külvaja“ volinikkude poolt kohtadel
ja otsekohe kirjastuses:

Ленинград, 31, ул. 3-го Июля 48
Изд-во „Кюльвая“

Пролетарская революция в Эстонии“

№ 14

Издание эстонской секции Коминтерна
(На эстонском языке)

